

Öz

Anadolu sahasında Arapça ve Farsçayı Türklere daha kolay öğretebilmek amacıyla pekçok sözlük yazılmıştır. Bu ilk sözlükler Arapça-Farsça hazırlanmış olup çoğunlukla manzum tarzdadır. Ancak Farsçanın öğretiminde Arapça-Farsça sözlüklerin yetersiz kaldığı görülmüş ve Türkçe karşılıkların verildiği Farsça-Türkçe sözlüklere ihtiyaç duyulmuştur. 15. yüzyılın başlarından itibaren Farsça-Türkçe sözlük yazımı artarak devam etmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda yazılan kapsamlı sözlüklerde kelimelerin anlamları Farsça beyitlerle örneklendirilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyıl ve sonraki dönemlerde hazırlanan mensur sözlükler, 15. ve 16. yüzyıllarda oluşturulan sözlükleri özetleme ve derleme yoluyla yazılmıştır. Bu dönemde yazılan pek çok sözlükte Farsça gramerine, edebî ve aruz gibi konulara dair bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte Farsça kelimelerin okunuşlarının verildiği, sözcüklerin yaygın kullanılan anlamlarının yanısıra bunların Türkçe karşılıklarını veren mazmun, kinaye ve mecaz türündeki kelimeleri açıklayan Farsçadan Türkçeye kapsamlı mensur sözlükler de yazılmıştır. Bu tür sözlüklerde Farsça atasözleri, hikmetli sözler, deyimler ve nadir kullanılan Farsça kelimelerin izahları yapılmış ve bunlar Farsça beyitlerle örneklendirilmiştir.

Bahsedilen Farsçadan Türkçeye deyim, atasözü ve mazmunlardan meydana gelen zengin bir içeriğe sahip sözlüklerden biri de *Mecma‘u‘l-Emsâl* isimli sözlüktür. *Mecma‘u‘l-Emsâl* 1714 yılında Belgrad civarındaki Pasarofça bölgesinden Farsça ve Arapça bilen müderrislerden Hâlis İbrâhîm Efendi tarafından derlenmiştir. 18. yüzyılda mensur tarzda yazılmış ve içerisinde yer yer Arapça ifade, ibare ve açıklamaların da yer aldığı kapsamlı ve aynı zamanda örnekli derleme sözlüklerinden biri olan *Mecma‘u‘l-Emsâl*'de 10.101 deyim, atasözü, mazmun ve kinaye türündeki kelimenin karşılığı verilmiş ve bazı maddeler için çoğunluğu Fars şairi olmak üzere pekçok şairin şiirlerinden örnekler verilmiştir. Bu bağlamda sözlük içinde beyit, mısra, rubai ve kıta başlıklı 2510 şahid beyit bulunmaktadır.

Çalışmada Hâlis İbrâhîm Efendi'nin *Mecma‘u‘l-Emsâl*'i derlerken izlemiş olduğu yöntem üzerinden onun sözlükçülük anlayışı tespit edilmeye çalışılmış ve *Mecma‘u‘l-Emsâl*'in yapı ve muhteva yönünden taşıdığı özellikler üzerinde durulmuştur.

* Bu makale Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Hicabi Kırilangıç danışmanlığında 2022 Ocak ayında tamamlanılan "Hâlis İbrâhîm Efendi ve *Mecma‘u‘l-Emsâl*'i" isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Doi: 10.32330/nusha.1087235

** Öğretim Görevlisi Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, e-posta: serifeyerdemir@hotmail.com, Orcid No: 0000-0001-8896-2551

Makale Gönderim Tarihi: 13.03.2022

Makale Kabul Tarihi : 16.06.2022

Anahtar Kelimeler: Farsça-Türkçe Deyim Sözlükleri, Hâlis İbrâhîm Efendi, *Mecma' u'l-Emsâl*.

Khalis Ibrahim Afandi and His Work *Majma al Amsal*

Abstract

Many dictionaries have been written in order to teach Arabic and Persian to Turks more easily in the Anatolian field. These first dictionaries were prepared in Arabic-Persian and mostly in verse. However, it has been seen that Arabic-Persian dictionaries are insufficient in teaching Persian and there is a need for Persian-Turkish dictionaries with Turkish equivalents. From the beginning of the 15th century, Persian-Turkish dictionary writing continued increasingly. The meanings of words in the comprehensive dictionaries written in the 15th and 16th centuries are exemplified by Persian couplets. Prose dictionaries prepared in the second half of the 16th century and the 17th century and later were written by summarizing and compiling dictionaries written in the 15th and 16th centuries. Many dictionaries written in this period contain information on Persian grammar, literary and prosody. In addition to this, comprehensive prose dictionaries from Persian to Turkish were also written, giving the pronunciation of Persian words, the commonly used meanings of the words, as well as explaining the words in poetic theme, trope and metaphor giving their Turkish equivalents. In such dictionaries, Persian proverbs, wise words, idioms and rarely used Persian words are explained and these are exemplified with Persian couplets.

188

One of the dictionaries from aforementioned with a rich content, consisting of idioms, proverbs and poetic theme from Persian to Turkish, is the dictionary named *Majma al Amsal*. In *Majma al Amsal*, which is one of the most comprehensive compilation dictionaries, which was written in prose style in the 18th century and includes Arabic expressions, phrases and explanations from time to time, 10.101 idioms, proverbs, metaphors and allusions are given and for some articles examples are given from the poems of many Persian poets. In this context, there are 2510 witness couplets titled couplet, verse, rubai and stanza in the dictionary. *Majma al Amsal* was compiled in 1764 by Khalis Ibrahim Afandi, one of the professors who knew Persian and Arabic from the Pasarofca region around Belgrade.

In the study, the lexicography understanding of Khalis Ibrahim Afandi was tried to be determined through the method he followed while compiling *Majma al Amsal* and the features of *Majma al Amsal* in terms of structure and content were emphasized.

Keywords: Persian-Turkish Idiom Dictionaries, Khalis Ibrahim Afandi, *Majma al Amsal*.

Structured Abstract

Dictionary; it is a work that reveals the living vocabulary of a language and a society and presents them to a wide readership. In other words, dictionaries are a

document that shows the existence and richness of a language in the historical process.

In the Anatolian field, many dictionaries in verse were written in order to teach Arabic and Persian more easily to the Turks. Thus, in the tradition of lexicography and in the historical course of lexicography, the tradition of writing dictionaries in Persian-Turkish, Arabic-Turkish and Persian-Arabic-Turkish languages, in verse and prose, as bilingual and trilingual, began in the period from the 15th century to the 19th century. In this context, some dictionary writers used different methods while copyrighting their works. Some authors preferred to give few examples in more explanation, some preferred ways such as giving more examples with less explanation. Some showed witnesses, some were content with only explanations.

Majma al Amsal, one of the most comprehensive exemplary dictionaries, which was written by Khalis Ibrahim Afandi in the 18th century in prose style and includes Arabic expressions, phrases and explanations, has a rich content consisting of idioms, proverbs and mazmuns from Persian to Turkish. In this context, the equivalent of 10.101 idioms, proverbs, mazmun and allusions are given in the dictionary and examples from the poems of many poets are given for some items. As was the custom in the dictionaries written at that time, the items were classified according to the vowel of the first letter in a regular and sequential manner by dividing them into sections as bab-1 meftuh, bab-1 meksur and bab-1 mazmun.

In *Majma al Amsal*, the meaning of each idiom, proverb and word is explained, and Turkish and Arabic equivalents of these idioms, proverbs and phrases are often given. Sometimes it is stated that the words are just idioms or proverbs without giving their meanings.

After the meanings of the items were given, witness couplets were sometimes brought for rarely used words. While these couplets are mostly in Persian, they can also be in Turkish and Arabic from time to time. The author occasionally takes the couplets he has witnessed from the sources he cited. Khalis Ibrahim Afandi always mentions the poet of the couplet he gave as an example before the poem, and before writing the witness couplet, he indicates the verse form as couplet, rubaie, stanza or verse. After typing the couplet, it indicates the name of the source, if any. According to this, there are 2510 witness couplets titled couplets, verse, rubaie and stanzas given to 10.101 headwords.

Khalis Ibrahim Afandi also quoted the “product-i couplets”, which summarize the meanings of the couplets or explain the meanings of the words, in order to better understand the witness couplet in the sources he used. Most of the time, he gave the name of the source he quoted, but sometimes he did not point to any source.

The author sometimes used grammar while giving the meanings of the words and stated the types of words and their places in the sentence. In addition, he drew attention to the different pronunciations of words and gave phonetic information about how words should be read.

The author is quoted from famous poets, but in these quotations, different spellings from the current editions draw attention. In the same way, it has been determined that in a couplet witnessed by the author by mistake, he gathered different verses of the same ghazal and created a new couplet. In addition, Khalis Ibrahim Afandi shows a couplet, which he had witnessed before, while explaining an article, with a different spelling in the explanation part of another article.

One of the remarkable features of the author is that he adds Turkish expressions or prepositions to his Persian explanations. While the author gave meaning to the items in his dictionary, he also included too many Arabic and Persian expressions in the Turkish explanation. Apart from this, giving explanations only in Arabic or Persian is one of the other methods used by the author. In this context, it has been determined that the author sometimes makes his own dispositions while buying materials from other sources. One of the methods applied by the author in the citation system is to translate the Turkish explanation in the source he used into Persian, another is to summarize, and another method is to quote directly from the source he used without making any changes. While Khalis Ibrahim Afandi was quoting the information compiled from various sources in his dictionary, he betweenwhiles, added his own expressions to the explanations. Occasionally, while criticizing the lexicographers, trying to give the correct meaning and correct usage of the words, he also included his own thoughts and criticisms in his explanations.

Since Khalis Ibrahim Afandi created *Majma al Amsal* by making compilations from many sources written in languages such as Arabic, Persian and Turkish, many of the description of substances do not belong to him. The author carefully examined the sources written up to his time and referred them systematically in the dictionary. As a result, he informed us of the existence of these sources, some of which have not been studied. The fact that Khalis Ibrahim Afandi has seen and examined many Persian and Arabic sources in order to compile the tropes, proverbs, idioms and vocabulary in this dictionary, in this context, he gives different explanations in different sources, makes reference to the source, so that the readers can access the information in different sources and see the differences. It's important to see as can be seen in the dictionaries written before *Majma al Amsal* and written without even mentioning any source, his care to avoid the effort to show the written items as his own made his dictionary to be considered a more credible and more reliable source. It is a method that Khalis Ibrahim Afandi uses quite often to make references to another substance or source in the text he wrote in his lexicography approach.

Khalis Ibrahim Afandi quoted the phonetic information about the headlines in the sources he used. In the dictionary, many grammatical terms are explained and grammatical information is given. Information about the meanings and places of use of idioms has been given, and their Arabic and Persian equivalents have been quoted. It clearly reveals that this attitude of the author in the field of lexicography makes his work more valuable.

Giriş

Anadolu sahasında Arapça ve Farsçayı Türklere daha kolay öğretebilmek amacıyla yazılan ilk sözlükler genelde manzum tarzdadır. Ancak zamanla Farsçanın öğretiminde bu Arapça-Farsça sözlüklerin yetersiz kaldığı görülmüş ve Türkçe karşılıkların verildiği Farsça-Türkçe sözlüklere ihtiyaç duyulmuştur. 15. yüzyılın başlarından itibaren Farsça-Türkçe sözlük yazımı artarak devam etmiş ve 15. ve 16. yüzyıllarda yazılan kapsamlı sözlüklerde kelimelerin anlamları Farsça beyitlerle örneklendirilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyıl ve sonraki dönemlerde hazırlanan mensur sözlükler, 15. ve 16. yüzyıllarda kaleme alınan sözlükleri özetleme ve derleme yoluyla yazılmıştır. Bu dönemde yazılan pek çok sözlükte Farsça gramerine, edebî ve aruz gibi konulara dair bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Farsça kelimelerin okunuşlarının verildiği, sözcüklerin yaygın kullanılan anlamlarının yanı sıra bunların Türkçe karşılıklarını veren mazmun, kinaye ve mecaz türündeki kelimeleri açıklayan Farsçadan Türkçeye kapsamlı mensur sözlükler de yazılmıştır. Bu tür sözlüklerde Farsça atasözleri, hikmetli sözler, deyimler ve nadir kullanılan Farsça kelimelerin izahları yapılmış ve bunlar Farsça beyitlerle örneklendirilmiştir (Öz, 2010).

Anadolu sahasında bu tür mensur sözlüklerin ilk örnekleri 1⁴. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda ilk Farsça-Türkçe deyim sözlüğü 1572-1644 yılları arasında yaşamış ve devrinin önemli şair, âlim ve müderrislerinden biri olan Riyâzî Mehmed Efendi tarafından yazılan *Düstûru'l-'Amel* isimli sözlüktür. 1607 yılında yazıldığı tahmin edilen bu eser, madde sayısı bakımından daha kapsamlı, Farsçadan Türkçeye yazılmış örnekli bir deyimler sözlüğüdür. Riyâzî bu eserde bazı deyimlerin Türkçe karşılıklarını vermiş, bazı deyimlerin ise; kullanıldıkları yerlere göre örnek vermek suretiyle açıklamalarını yapmıştır. Bu eser toplamda 1100 civarında deyim ihtiva etmektedir. (Açıkgöz, 1988, s. 1-14).

1611 yılında Mîrek Muhammed tarafından yazılan *Nevâdirü'l-Emsâl*¹, Farsça deyim, atasözü ve kinayelerin Türkçe açıklamalarını ihtiva eden bir sözlüktür ve içerik olarak *Düstûru'l-'Amel* den daha zengin bir içeriğe sahiptir. Sözlük, Farsça yazmış birçok şairin divanı taranarak yapılan bir derlemeyle meydana getirilmiştir. İranlı şairlerin divanlarında; kaside, gazel, rubai ve tek beyitlerde tespit edilen deyim ve kinayeler, atasözü olmuş beyitler esere alınmış, ayrıca maddelerin açıklama kısımlarında bu tür deyim ve kinayelerin geçtiği beyitler şahid gösterilmiştir (Öz, 2010, s. 185-186).

Hüsâmî tarafından 1681'den önce yazıldığı tahmin edilen *Tuhfetü'l-Emsâl*² isimli bir diğer Farsça-Türkçe deyimler sözlüğü *Düstûru'l-'Amel* ve *Nevâdirü'l-Emsâl* kaynak tutularak özet halde hazırlanmıştır. *Tuhfetü'l-Emsâl*, müstensih nüshalarına yapılmış ek maddeler ile birlikte 1541 madde

içermektedir. Hüsâmî *Tuhfetü'l-Emsâl*'i telif ederken kendinden önce kaleme alınmış eserlerden yararlanmış ancak kendinden sonrakilere kaynaklık edecek türde esere eklemeler yapmıştır. Hüsâmî, Farsça şair ve ediplerin şiir ve eserlerini incelerken günlük kullanımdaki ayrıntılara, bilinmedik mecaz ve istiarelere, az kullanılan ibare ve örneklerle karşılaşmıştır. Bunların anlaşılmasında mevcut kaynakların yetersiz kalması üzerine Farsça deyim sözlüklerini inceleyerek eksik ya da kapalı kalmış bazı durumları açıklağa kavuşturmuştur (Kılıç, 2019, s. 19).

1682 yılında Hasan Şu'ûrî tarafından tamamlanan ve Farsça-Türkçe sözlük geleneğinin tanınmış halkalarından biri olan diğer bir sözlük *Ferheng-i Şu'ûrî*³'dir. Eserin adı *Ferheng-i Şu'ûrî, Lisânü'l-'Acem* ve *Nevâlu'l-Fuzalâ* olmak üzere üç farklı şekilde anılır. Eser bir mukaddime, iki defter ve bir hâtimedden oluşur. Mukaddime kısmında Farsça harfler ve bunların Farsça dilbilgisindeki yeri üzerinde durulur. Birinci defter bazı Farsça atasözü, deyim ve kalıp sözlerin anlamlarını ve bunların kullanımıyla ilgili bilgileri içerir. İkinci defterde kelimeler alfabetik sıraya göre dizilmiş ve her birinin anlamı verilmiştir. Bu defterde Farsça kelimelerin yanısıra Fars edebiyatında geçen Arapça kelimelerin anlamları da verilmiştir. Hâtime kısmında ise, yazarın temennileri ve dua beklentileri yer almaktadır. *Ferheng-i Şu'ûrî* de lügat bilgisinin yanısıra tarih, coğrafya, mitoloji, tıp ve musiki gibi ilimlere dair bilgiler de bulunmaktadır. 22.550 madde başı kelimeye verilen mısra, beyit, kıta, mesnevi, nazm ve rubai kayıtlı 22.450 şahid vardır (Şu'ûrî, 2019, s. 35-36). Hasan Şu'ûrî *Lisânü'l-'Acem*'in birinci cildinde yer alan kinaye ve deyimlerin açıklamalarını sadeleştirmek, anlaşılması güç beyitleri ayıklayarak sözlüğün hacmini küçültmek amacıyla *Müntehâb-i Ferheng-i Şu'ûrî* isimli bir sözlük daha hazırlamıştır. Şu'ûrî 1684 yılında hazırladığı bu sözlüğü yine *Lisânü'l-'Acem*'in düzenine göre kaleme almıştır (Öz, 2010, s. 209).

Diğer bir Farsça-Türkçe deyimler sözlüğü ise, 17¹ε yılında Hâlis İbrâhîm Efendi tarafından kaleme alınan ve çalışmamıza konu olan *Mecma'u'l-Emsâl* isimli sözlüktür. *Mecma'u'l-Emsâl* de *Düstûru'l-'Amel*, *Nevâdirü'l-Emsâl* ve *Lisânü'l-'Acem*'in sahip olduğu zenginliğe ve içeriğe sahiptir. 18. yüzyılda yazılan deyim sözlüklerinden birisi de *Lehçetü'l-Lügât* isimli sözlüktür. 1732 yılında Mehmed Esad tarafından kaleme alınan bu eser, Türkçede yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler ile dile yerleşmiş ve yanlış kullanılan kelimeler madde başı yapılmış, deyim ve atasözü olarak kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler örneklerle açıklanmıştır (Öz, 2010, s. 229).

18. yüzyılda kaleme alınan diğer bir kinaye ve deyim sözlüğü, 1777 yılında Muhammed Necîb tarafından kaleme alınan *Lügat-i Tedkikat-ı Fürsiyye-yi Necîb* isimli sözlüktür. Eser bir gramer ve sözlük bölümü olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Gramer bölümünde belli başlıklar altında filler, zamanlar, tamlama ve tamlama çeşitleri, ad ve sıfatlara dair bilgiler anlatılmıştır. Sözlükte daha çok kinayeli ve mazmun olarak kullanılan kelimeler

madde başı yapılmış, bazı maddeler için şahid beyit yazılmış ve verilen şahid beyit, mısra ya da kelimeler tercüme edilmiştir (Öz, 2010, s. 243-244).

19. yüzyılda Yûsufzâde Mehmed Emin Vâsık tarafından kaleme alınan *Naklû'l-Mehâfil li'l-Efâzıl* isimli sözlük de bir Farsça-Türkçe deyimler sözlüğüdür. Sözlükte Arapça deyimlere de yer verilmiştir. Eserde Farsça kelimelerin yalnızca Türkçe karşılıkları verilmiş, nadiren Arapça karşılıkları da verilmiştir. Yazar, gerek önsöz de gerekse metin içinde kullandığı kaynakları belirtmemiştir (Öz, 2010, s. 259-260). 1850 yılında telif edilen ancak yazarı bilinmeyen *Cevhere* adlı sözlük de Farsça-Türkçe deyim ve kinayeleri içeren bir sözlüktür. Eser, küçük yaştaki çocuk ve gençlere Farsça deyim ve anlaşılması güç kelimeleri öğretmek amacıyla yazılmıştır (Öz, 2010, s. 266).

Muallim Nâci tarafından da 1888 yılında Ebüzziyâ Tevfik Bey'in teşvikiyle *Sânihâtü'l-Acem* adlı küçük ebatlı manzum bir eser kaleme alınmıştır. Bu eserde ünlü Fars şairlerinin hem darbımesellerden hem de emsale benzer hikmetli sözlerden sayılan bazı beyit ve mısraları biraraya getirilmiş ve bunların mümkün olduğunca tercümeleri verilmiştir. *Sânihâtü'l-Acem* iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü Hâfız-ı Şîrâzî'nin şiirlerinden geçen 165 adet atasözü ve kinaye türündeki kelimeler, ikinci bölümü ise Kelîm-i Kâşânî'nin şiirlerinden seçilmiş 154 atasözünü ihtiva etmektedir (Atalay & Yavuz, 2014, s.183-184).

20. yüzyıla gelindiğinde ise; Ömer Okumuş tarafından *Türkçe-Farsça Atasözleri ve Deyimler* isimli bir sözlük kaleme alınmıştır. Farsçada yaygın olarak kullanılan binlerce atasözü ve deyimlerin taranması yoluyla meydana gelen eserde, Ali Ekber-i Dihhudâ'nın *Emsâl ü Hikem*, Emîr Kulî-yi Eminî'nin *Ferheng-i 'Âvâm* ve Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük* gibi eserleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Yazar, Türkçe atasözleri ve deyimleri alfabetik olarak sıraladıktan sonra Farsça karşılıklarını vermiştir. 1989 yılında Erzurum'da yayımlanan eserde toplamda 1.700 civarında atasözü ve deyimlerin Farsça karşılıklarına yer verilmiştir (Yıldırım, 2012, s. 595-596).

Abdurrahman Naci Tokmak tarafından hazırlanan ve Türkiye'de alanında kaleme alınmış birkaç önemli çalışmadan biri olan *Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*, başta Ali Ekber-i Dihhudâ'nın *Emsâl ü Hikem* adlı eseri olmak üzere atasözleri ve deyimler konusunda yapılmış önemli çalışmalar örnek alınarak hazırlanmıştır. Eserde; atasözleri, deyimler ve terimler alfabetik olarak Farsça-Türkçe ve Türkçe-Farsça olarak düzenlenmiştir. Eser ilk olarak 1995 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. İkinci baskıda eserin adı *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü* olarak değiştirilmiş ve 2001 yılında yayımlanmıştır (Tokmak, 2001, s. 2-5).

Ali Güzelyüz ve M. Hasan Hasanzade Niri tarafından 2019 yılında hazırlanan *Farsça-Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ebulhasan Necefi'nin *Ferheng-i*

Istulâhât-ı Âmiyâne adlı sözlüğün maddeleri esas alınarak hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra bu sözlük hazırlanırken Farsça deyim, kinaye ve kalıp ifadelerin yer aldığı çok sayıda sözlük değerlendirilmeye alınmış ve İran edebiyatının en önemli roman ve öyküleri de taranarak toplamda 4000 civarında deyim, kinaye ve kalıp ifade sözlüğün muhtevasına alınmıştır (Güzelyüz & Hasanzade Niri, 2019).

2021 yılında Shahed Parvizikhosroshahi ve Parisa Golshaei tarafından hazırlanan *Farsça Atasözleri ve Deyimler* isimli sözlükte deyim ve atasözlerin Türkçe karşılıkları birer örnekle verilmiştir. Alfabetik olarak hazırlanan sözlükte Emîr Kulî-yi Eminî'nin *Dâstânâ-yi Emsâl*, Mustafa Rahîmî'nin *Ferheng-i Darbu 'l-Meselhâ*, Mecîd-i Ahmedî'nin *Darbu 'l-Meselhâ-yi Meşhûr-i Fârsî* gibi eserleri kaynak olarak kullanılmıştır ve eserde yaklaşık 3000 atasözü ve deyim örnekleriyle birlikte verilmiştir (Parvizikhosroshahi & Golshaei, 2021).

Hâlis İbrâhîm Efendi

Hâlis İbrâhîm Efendi hakkında elimizde yeterli derecede bilgi bulunmamaktadır. Onsekizinci yüzyıl tezkire yazarlarından Hüseyin Râmiz, onun adının İbrâhîm⁴ olduğunu belirtmiştir (Erdem, 1994, s. 90).

Memleketi hususunda *Osmanlı Müellifleri*'ndeki “*Fuzelâ-yı müderrisîden Fârsî-dân bir zât olup Belgrad civârındaki (Pasarofça-Pozorofça)lıdır*” (Bursalı Mehmed Tâhir, 2000, s. 296) ve Hüseyin Râmiz'in *Âdâb-ı Zurafâ*'sında “*Dârü 'l-cihâd-ı maħrûse-yi Belgrad'dan*”(Erdem, 1994, s. 90) gibi kayıtlardan da Belgradlı olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Yer Adları'nda bu bölge Pojarofça⁵ olarak kayıtlıdır (Sezen, 2006, s. 421). Tahir Sezen (2006), Pojarofça'nın 1820 yılında Sırp eyaletine bağlı bir Belgrad kazası olduğunu ve 1867 yılında ise Yugoslavya'ya bağlandığını belirtmiştir.

Bunun dışında *Mecma 'u 'l-Emsâl*'in Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi 5550 numarada kayıtlı nüshanın zahriyesine “*Mecmû'a-ı Hâliş el-Ungurusî*” diye düşülen kayıttan ve ayrıca yine aynı nüshanın zahriyesine başka biri tarafından yazıldığı anlaşılan “*Mecma 'u 'l-Emsâl*, mu'ellif Hâliş İbrâhîm'dir. Macâristânî= Ungurûsî= Pozorofçalı (1143)” şeklindeki kayıttan da Hâlis el-Ungurûsî olarak da bilindiği anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde Hâlis İbrâhîm Efendi'nin diğer eseri *Hediyetü 'ş-Şu'arâ*'nın dibacesinde ve *Mecma 'u 'l-Emsâl*'in farklı yerlerindeki Hâlis İbrâhîm-i Ungurûsî gibi kayıtlar da bu bilgiyi doğrular niteliktedir.

Vefat tarihi hakkında mevcut kaynaklarda farklı tarihlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Hâlis İbrâhîm Efendi ile aynı dönemde yaşadığı bilinen Hüseyin Râmiz'in *Âdâb-ı Zurafâ*'sındaki “*biñ yüz altmış beş senesi ħudûdunda terk-i buĥ'a-i cihân ve 'azm-i şahn-ı şemân-ı cinân itmişlerdir*”

(Erdem, 1994, s. 90) şeklindeki kayıttan da anlaşıldığı gibi Hüseyin Râmiz onun vefat tarihini 1165/1752 olarak belirtmiştir. Ancak biribirinin tekrarı bilgiler sunan diğer kaynaklarda ölüm tarihi 1160/1747 olarak kaydedildiği görülmektedir (Bursalı Mehmed Tâhir, 2000, s. 296) (Kurnaz & Tatçı, 2001, s. 1007) (Akbar, 1996, s. 589). Bu kaynaklardaki bu tarihin neye istinaden verildiği belli değildir.

Hâlis İbrâhîm Efendi'nin Eserleri

a) *Tefsîr-i Sûre-yi Nebe'*

Hâlis İbrâhîm Efendi'nin bu eserinin varlığıyla ilgili olarak tek bilgi *Mecma'u'l-Emsâl*'in Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi 5550 numarada kayıtlı nüshasının zahriyesinde bulunan kayıta yer almaktadır. Söz konusu nüshanın zahriyesindeki "...*bî-nuqaḥ Sûre-yi Nebe' Tefsîri ve bunun emşâli niçe te'lîfe muvaffak olup ...*" kaydı dışında Hâlis İbrâhîm Efendi'den söz eden kaynaklarda da herhangi bir bilgi mevcut değildir. Eserin nüshasına dair herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

b) *Hediyetü's-Şu'arâ ('Atıyyetü'z-Zurafa)*

Eser, 1145 yılında Şeyh Mustafa Efendi'nin *Divân-ı Sâ'ib-i Tebrîzî*'nin mütalaası hususundaki istek ve tebliğleri üzerine yazılmıştır. Eserin adı İzmir Milli Kütüphanesi kataloğuna *Hediyetü's-Şu'arâ* ve *'Atıyyetü'z-Zurafâ* şeklinde kayıt altına alınmıştır. Aslında eserin adının *Hediyetü's-Şu'arâ* ve lakabının da *'Atıyyetü'z-Zurafâ* olduğu bilgisi nüshanın mukaddimesinde; "...*nâm-ı Hediyetü's-Şu'arâ ve lakab-ı 'Atıyyetü'z-Zurafâ ile ma'rûf ve müsemâ ola...*" şeklinde belirtilmiştir.

Hediyetü's-Şu'arâ, Sâ'ib-i Tebrîzî'nin divanı taranarak derlenen deyim ve atasözlerini açıklayan bir eser sözlüğüdür. Eserde verilen şahid beyitlerin büyük bir bölümü Sâ'ib divanından nakledilmiştir. Müellif, Sâ'ib-i Tebrîzî'den başka Hâfiz ve Mevlânâ'dan da şahid beyitler nakletmiştir⁶.

c) *Mecma'u'l-Emsâl*

Mecma'u'l-Emsâl, 1143/1764 yılında kaleme alınmış Farsça deyim, atasözü, kinaye ve mazmun türündeki kelimeleri açıklayan geniş ve zengin bir içeriğe sahip, kapsamlı bir derleme sözlüğüdür. Sözlük çok sayıda Arapça ve Farsça manzum ve mensur tarzda yazılmış eser, deyim sözlüğü, ansiklopedik eser ve sözlük taranarak yapılan bir derlemeden oluşmaktadır. Eser, Mîrek Muhammed'in *Nevâdirü'l-Emsâl*'i ve Hasan Şu'ûrî'nin *Ferheng-i Şu'ûrî*'si gibi geniş ve zengin bir söz varlığına sahip iki değerli sözlükten sonra yazılmış en kapsamlı deyimler sözlüğüdür.

Mecma'u'l-Emsâl'de deyim, atasözü ve kinaye türünde 10.101 kelime madde başı yapılmış ve bazı deyim, kinaye, atasözü ve mazmun türündeki

kelimelerin açıklamaları daha çok Sa'dî-yi Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî, Enverî, Nizâmî-yi Gencevî, Hâkânî, Sâ'ib-i Tebrîzî, Muhteşem Kâşânî, 'Urfî-yi Şîrâzî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Molla Câmî, Kemâluddîn İsmâ'îl gibi şairlerin şiirlerinden verilen beyitlerle örneklendirilmiştir. Bu bağlamda sözlükte toplamda 2510 civarında şahid beyit bulunmaktadır.

Hâlis İbrâhîm Efendi'nin Sözlükçülük Anlayışı

Hâlis İbrâhîm Efendi'nin çok farklı kaynaklardan yararlanarak derlemiş olduğu *Mecma'u'l-Emsâl*'de kullanmış olduğu üslup; atıf sistemi, biçimsel ve içerik açısından olmak üzere üç başlık altında incelenecek ve örneklerle yansıtılacaktır.

1. Atıf Sistemi

Hâlis İbrâhîm Efendi kendinden önce ve kendi döneminde yazılan pekçok sözlükde görüldüğü gibi kendi üslubunu açıkça ortaya koyarak sözlüğünü kaleme alırken maddelerin açıklamalarında yararlandığı kaynakları belirtmiştir. Kendi dönemine kadar pek çok Arapça, Farsça ve Türkçe manzum ve mensur tarzda yazılmış kaynağı kullanarak sözlüğün tamamında sistemli bir atıf sistemi uygulamıştır. Müellifin kullandığı atıf sistemi sözlüğün tamamında maddelerin açıklanması, kaynakların kullanılışı veya şahid beyitlerin verilmesi gibi durumlara göre değişiklik gösterebilmektedir. Aslında kaynak gösterme metnin tamamında aynı tarzda değildir. Burada müellifin kullandığı birkaç atıf usulünden bahsedilebilir. Müellifin kaynaklardan alıntılama yaparken kullandığı atıf usullerinden birisi, müellifin kaynaktaki bilgiyi aynen aktarmayıp kendince tasarruflarda bulunmasıdır. Müellif kimi zaman kaynaktaki bilgiyi özetlemiş, bazen de sözlüğünde bütünlük sağlamak düşüncesiyle kaynaktaki Türkçe açıklamayı Farsçaya çevirip aktarmıştır. Sonrasında da alıntı yaptığı kaynağı maddenin altında vermiştir.

Mesela; Hâlis İbrâhîm Efendi **âvend** maddesi için *Ferheng-i Şu'ûrî*'yi kaynak göstermiştir, ancak bu madde *Ferheng-i Şu'ûrî* ile karşılaştırıldığında, Şu'ûrî'nin bu maddeyi açıklarken örnek beyitler verdiği ve uzunca açıklamalar getirdiği görülmüştür. Âvend maddesi *Mecma'u'l-Emsâl*'de şu şekilde özet olarak verilmiştir:

آوند (âvend): Altı ma'nāya gelir. Evvel burhān ve hüccet. Şāniyen ol işe ütlāk olunur ki üzüm salkımlarını anda aşarlar ve gāhî esvāb sererler. Şālisen zarf ve inā' ma'nāsına. Rābi'en taht ve mesned. Hāmisen şatranc. Sādisen nuhust ma'nāsına (min-Şu'ûrî). (15a)

Ferheng-i Şu'ûrî'de ise **âvend** maddesi şöyledir:

آوند [âvend]: Feth-i vāv ve sükün-ı nūn ile. Altı ma'nāya gelir.

Evvel, hüccet ve burhān ma'nāsına. Hākīm Firdevsî, beyt:

چنین گفت با پهلوان زال زر چو آوند خواهی به تیغم نگر⁷

Şānī, üzüm huşelerinin üzerine astıkları ipe derler. Ve daḥi eşvāb serdikleri ip. Ḥakīm Sūzenī, kıt'a:

بر بستر غم خفت حسود تو چنان زار گشتن شود از تار قزاکند شکسته
وز دار عنا گشت حسود تو نگوئسار چون خوشه انگور بر آوند شکسته⁸

Şālīs, Mü'eyyidü'l-Fuzalā'da zarf ve inā' ma'nāsınadır. Bu ma'nāya, 'Amīd-i Lūyikī, beyt:

مبادا ساغرش یک لحظه از خون رزان خالی فلک را تا رود خون شفق زین نیلی آوندش⁹

Şā'ir demīştir, beyt:

شود هر سفالی که آوند می بر ما بود بهتر از تاج کی¹⁰

Rābī', Ferheng-i Cihān-gīrī'de be-ma'nī-yi taht ve mesned. Ḥāmis, be-ma'nī-yi şaṭranc. Sādis, be-ma'nī-yi nuḥust ya'nī evvel. Ve daḥi "şavlecān" ma'nāsına da geldiği resīde-yi nazardır (Şu'ūrī, 1743: yp. 70b).

Başka bir örnek vermek gerekirse; müellif **raf** maddesi için *Lūgat-i Ni 'metu'llāh*'ı kaynak göstererek açıklamayı aşağıdaki şekilde yine özetleyerek vermiştir:

رف (ref): *Raf ma'nāsına ki dükkānda olur yaşmak koyacak yer (Ni 'metu'llāh). (197b)*

Aynı madde *Lūgat-i Ni 'metu'llāh*'da ise şöyledir:

رف ref 'Arabīdür, dükkānlarda ve evlerde ve dīvārlarda eyerler, içine esbāb koymak için. 'Amme tahrīf edüp raf derler (Ni 'metullāh, 2015, s. 236).

âfitâb-perest maddesinde ise müellif *Ferheng-i Şu'ūrī*'yi kaynak göstererek maddenin tanımlamasını Farsça yapmıştır, ancak *Ferheng-i Şu'ūrī* ile karşılaştırıldığında Şu'ūrī aslında eserinde açıklamayı Türkçe vermiştir. *Âfitâb-perest* maddesi *Mecma'u'l-Emsâl*'de şu şekilde verilmiştir:

آفتاب پرست (âfitâb-perest): *گل نیلوفر که آن را در تاج نیز گویند و از ابیاتِ خواجه نظام چنان معلوم می شود که (bir) گلی کبود است. آن را آفتاب پرست خوانند (من شعوری). Günün çiçeği ki gün ile bile devr eder ve bir 'acīb gülün ismidir ki 'Arabīde mecūsī ve ḥarbā daḥi derler. (12b)*

Aynı madde *Ferheng-i Şu'ūrī*'de ise şöyledir:

آفتابپرست [âfitâb-perest]: *Ekşer-i erbāb-ı lūgat "gün çiçeği" dediler. Ammā Sūrūrī-yi Kāşī Mecma'u'l-Fürs'te be-ma'nī-yi nīlūfer taşhīh eylemiş. Ve daḥi*

bir cānverdir. ‘Arabīde حربا [harba] ve Hindī lisānında کرکت [kereket] derler...(Şu’ûrî, 1743: yp. 66b).

Müellif **âl-tamgâ** maddesi için *Lügat-i Deşîşe*’yi kaynak göstermiş ve maddenin açıklamasını Farsça olarak vermiştir. Madde *Lügat-i Deşîşe* ile karşılaştırıldığında maddenin açıklamasının Türkçe yapıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu madde *Mecma ‘u’l-Emsâl*’de şu şekilde verilmiştir:

در زبان خوارزم نشان پادشاهی می باشد. کاتبی، **آل تمغا** (*âl-tamgâ*):

بیت:

بهر عزلِ نائبِ منصور و نصب نامیه¹¹ آل تمغایی است از سلطان دریابار گل¹²
(*mine’d-Deşîşe*)(10b)

Aynı maddenin *Deşîşe*’de açıklaması ise şöyledir:

آل تمغا: *Zebān-i H’ārezmde nişān-ı pādīshāhīye dirler. Kātibī:*

بهر عزلِ نائبِ منصور و نصب نامیه آل تمغایی است از سلطان دریابار گل
(*Deşîşe*, 1720: yp. 9b)

Hâlis İbrâhîm Efendi **mâr-kuş** maddesini Farsça olarak açıklamıştır ve kaynak olarak Hüsâmî’nin *Tuhfetü’l-Emsâl* isimli deyimler sözlüğünü vermiştir. Söz konusu madde *Tuhfetü’l-Emsâl* ile karşılaştırıldığında bu maddenin sözlük içinde Türkçe açıklandığı tespit edilmiştir. Sözü geçen madde *Mecma ‘u’l-Emsâl*’de şöyledir:

تیر دو شاخه که مقراضه نیز گویند (از تحفة) (371a) **مارکش** (*mâr-koş*):
(الامثال).

Aynı madde *Tuhfetü’l-Emsâl*’de işe şu şekilde açıklanmıştır:

Mâr-kuş: Emsâl-i A ‘cāmdandır. Miyān-i bahādirān-ı A ‘cāmda ol tīre derler ki du-şāhe olup ya ‘nī çatal ola ve ol tīre miķrāze daḥi derler. (Kılıç, 2019, s. 435).

Müellifin kullandığı bir başka atıf sistemi ise, değerlendirmeye aldığı kaynaktaki bilgiyi pek fazla değişiklik yapmadan doğrudan maddenin tanımına katmasıdır. Hâlis İbrâhîm Efendi aşağıda verilen **hoş-‘alef est u fulān şatranc-bâz est** maddesinin açıklamasını *Nevâdirü’l-Emsâl*’den aynen olduğu gibi pek fazla değişiklik yapmadan alıntılamıştır. Madde *Mecma ‘u’l-Emsâl*’de şöyledir:

hoş-‘alef est u fulān şatranc-bâz est: *خوش علف است و فلان شطرنج باز است: Bu edālar emşāldendir, ammā hoş-‘alef ile şatranc-bāzın farkı budur ki hoş-‘alef zebān-ı Türkīde şol kimesneye derler ki gāyet ekūl olup yanında sukkeri helva ile tarḥana şūrbāsı bir ola ve aḡzının dadının bilmeyip bulduğun yese ol maķūle şaḥşa zurefā-yı ‘Acem فلان کس خوش علف است diye kināye ederler,*

ammā şaṭranc-bāz şol kimesneye derler ta 'ām yerken bir loqma çiyneye ve bir loqmayı elinde tutsa ve birini daḥi öñünde iken kanā 'at etmeyip ve bir loqmayı şahanda iken nişanlamış olsa ol maḳūle şaḥşa nükte-şināsān-ı 'Acem فلان کس شطرنج باز ست diye kināye ederler. Zıkr olunan hoş- 'alef meşeli H'āce Hāfız'ıñ bu beytinden fehm olunur. Beyt:

صوفی شهر بین که چون لقمه شبیهه می خورد پاردمش دراز باد آن حیوان خوش علف^{۱۳}
(ez-Nevādiru'l-Emsāl) (154b)

Söz konusu madde *Nevādirü'l-Emsāl*'de ise şöyledir:

Bu edālar emşāldendir ammā hoş- 'alef ile şaṭranc-bāziñ farkı budur ki hoş- 'alef zebān-ı Türkide şol kimesneye derler ki ekül olup katında sukkeri helva ile tarḥana şürbāsi bir ola ve aḡzınıñ dadın bilmeyip bulduğun yese idi خوش علف است diye kināye ederler, *ammā şaṭranc-bāz şol kimesneye derler ki ta 'ām yerken bir loqma çiyneye ve bir loqmayı elinde tutsa ve birini daḥi öñünde iken kanā 'at etmeyip ve bir loqmayı daḥi şahandan nişanlamış olsa ol şaḥşa mecāzen باز شطرنج کس فلان کس شطرنج باز ست* derler. Zıkr olunan hoş- 'alef edāsı H'āce Hāfız'ıñ bu beytinden fehm olunur. Beyt:

صوفی شهر بین که چون لقمه شبیهه می خورد پاردمش دراز باد آن حیوان خوش علف
(*Nevādirü'l-Emsāl*, 1611: yp. 39a)

Müellifin *Düstüru'l-'Amel*'den alıntı yaptığı **şehr-şuhre** maddesi Riyāzî'nin sözlüğü ile karşılaştırıldığında açıklamalarda bir farklılık tespit edilememiştir. Söz konusu madde *Mecma'u'l-Emsāl*'de *Düstüru'l-'Amel*'de olduğu gibi şu şekilde verilmiştir:

شهر شهره (şehr-şuhre): Meşhūr ve maḳbūl. Zīrā vilāyetde meşhūr olan maḳbūl olur (min-Riyāzî). (*Mecma'u'l-Emsāl*, 1764: yp.268b) (*Düstüru'l-'Amel*, 1246: yp. 32b).

2. Biçimsel Açıdan

Değerlendirmeye esas alınan nüshada madde başı olan kelimeler ve bablar kırmızı mürekkep ile belirgin hale getirilmiş ve tanım ve açıklamalardan ayrılmıştır.

Yararlanılan kaynaklar ve bazı özel isimlerin üzerine kırmızı mürekkep ile bir keşide çekilmiştir.

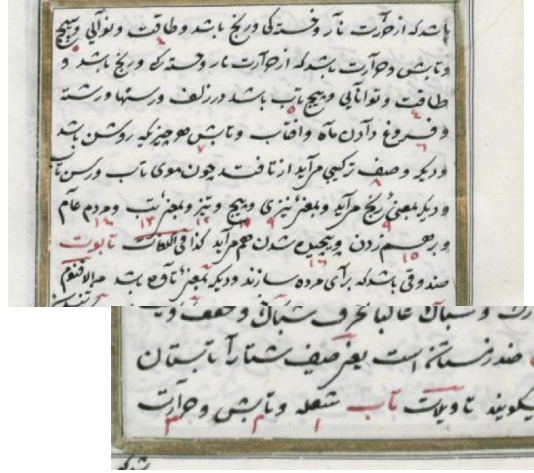
Metin içinde beyit ibaresi kırmızı mürekkep ile belirlenmiştir. Müellif metin içinde tekrar eden kelimelerde; mesel için (م), mısra için (ع) ya da hadis

için (ح) kısaltmalarını kullanmıştır. Değerlendirmeye esas alınan nüshada bu kısaltmalar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Bunların dışında Hâlis İbrâhîm Efendi genelde madde başlarında harf değişimini gösteren bab ve ilk harfin ünlü tasnifini gösteren meftûha, meksûre ve mazmûme alt başlıklarını sayfanın kenarına kırmızı mürekkep ile yazmıştır.

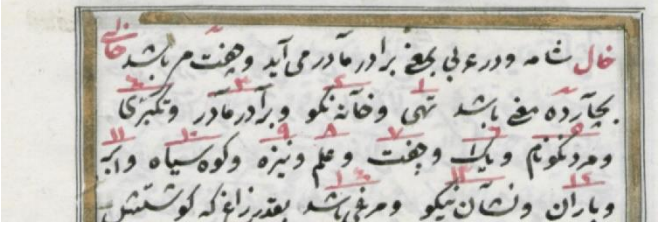
Müellif günümüz sözlükçülük anlayışında olduğu gibi bir maddenin açıklamasını yazarken tanımlama için kullandığı kelimelerin farklı anlamlarını vermek için bazı maddelerde kelimenin üstüne bazı maddelerde ise kelimenin altına numara vermiştir. Örneğin aşağıda verilen tâb maddesinde olduğu gibi *italik ve çizgi* ile gösterilen kelimelerin altına kırmızı mürekkep ile numara vermiştir.

تاب: (tāb) شعله و تابش و حرارت (۸۶a) باشد که از حرارت نار و خستگی و رنج باشد و طاقت و توانی و بیچ و تابش و حرارت باشد که از حرارت نار و خستگی و رنج باشد و طاقت و توانایی و بیچ تاب باشد در زلف و رسنها و رشته و فروغ دادن ماه و آفتاب و تابش هر چیزی که روشن باشد و دیگر وصف ترکیبی می آید از تافتن. چون موی تاب و رسن تاب و دیگر به معنی رنج می آید و به معنی تیزی و بیچ و تیز و به معنی تب و مردم عام و بر هم زدن و بیچیدن هم می آید که فی الله است تا بورت سندوقی باشد برای مرده سازند و دیگر بجز تا بورت حلاله است

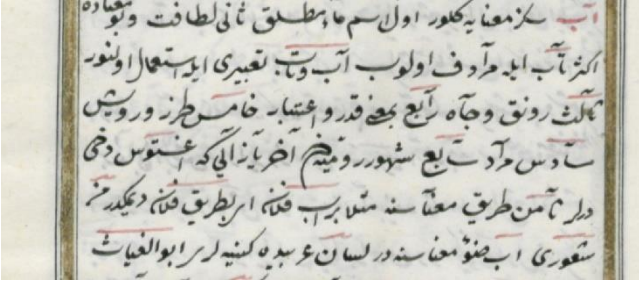
Aşağıda verilen hâlî maddesinde de kelimenin farklı anlamlarına dikkat çekmek için yine *italik ve çizgi* ile gösterilen kelimelerin üstüne kırmızı mürekkep ile numara vermiştir.

به چارده معنی باشد. تهی و خانه نیکو و برادر مادر و تکبری و مرد نکو: **خالی (ḥālī)** نام و یک و چفت و علم و نیزه و کوه سیاه و ابر و باران و نشان نیکو و مرغی باشد. (۱۳۵b)

Ayrıca Farsçaya yeterince hâkim olmayan okurun bu karşılıkları kaçırmaması için kelimenin her bir anlamı yazıyla *evvel*, *sānī*, *sālis*, *rābi*’, *hāmīs*... şeklinde sıra ile numaralandırılmıştır. Aşağıdaki āb maddesinde olduğu gibi;

آب (āb): Sekiz ma’nāya gelir *evvel*, ism-i mā’-yi muṭlaq. *Sānī*, leṭāfet ve bu ma’nāda ekser tāb ile mūrādif olup āb u tāb ta’bīrī ile isti’māl olunur. *Sālis*, revnāq ve cāh. *Rābi*’, be-ma’nā-yı kadr u i’tibār. *Hāmīs*, ṭarz u revīṣ. Sādīs, murād. *Sābi*’, ṣūhūr-ı rūmiyyeden āhīr-i yaz ayı ki ağustos daḥi derler. *Sāmin*, ṭarīk ma’nāsına meṣelā ber-āb-ı fūlān ey be-ṭarīk-i fūlān demektir (min-Ṣu’ūrī). (6b)

3. İçerik Açısından

3.1. Madde Başının Ses Yapısını Gösterme

Hâlis İbrâhîm Efendi mana verirken kelimelerin okunuşları ile ilgili bilgiler de vermiştir. Müellif, kullandığı kaynaklarda yer alan bilgiler doğrultusunda Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşları hakkında harflerin hangi hareketlerle okunacağına, kelimenin hangi Arapça vezin veya Farsça kelimenin hangi ses yapısına denk geldiğine işaret ederek yararlandığı kaynağı belirtmiştir.

بید را خوانند. مُشک بید با لضم با کافِ موقوف بآءِ پنجم (bīd-muṣk): بید را خوانند. مُشک بید با لضم با کافِ موقوف بآءِ پنجم (bīd-muṣk): فارسى عودِ تلیه است (من شرفنامه). داربوی تلیه است و راد بوی (مثله در تحفه). (۶۲b)

آبیژه (āyīje): Kesr-i yā’-yı evvel ve sükūn-ı s̄ānī ve fetḥi zā’-yı Fārsī ile ṣerāre-yi āteṣ ma’nāsınadır (min-Ṣu’ūrī). (17a)

Müellif sözlüğünde yazılışları ve anlamları aynı ama okunuşları farklı olan kelimeleri ayrı maddeler olarak vermiştir. پله (**pile**) ve پله (**pele**) örneğinde görüldüğü gibi aslında bu iki kelime yazılışı ve anlamları aynı olan kelimelerdir. Her ikisi de ağaç anlamına gelmektedir. Müellif bu kelimeler için kaynak göstermemiştir. Muhtemelen kendi bilgi dağarcığında olan bir bilgiyi sunmuş ya da farklı kaynaklarda farklı harekelendiği için gördüğü her iki okunuşu da vermiştir:

به کسر پا درختِ بیدی که برگش پنجه را ماند. (pile): (٨ ٢b)

به فتح پا درختِ معروف آن را اینجا بلاس گویند. (pele): (٨ ٢b)

Müellif bazı maddeleri Arap harfli imla ve harekeleri aynı olduğu halde anlamları farklı olan maddeleri de ayrı maddeler halinde yazarak aynı ses ve imla özelliklerine sahip kelimelerle ilgili bilgi vermeyi ve gerekli gördüğü yerlerde açıklamalarda bulunmayı ihmal etmemiştir. Örnekte görüldüğü gibi müellif, (**vezîr**) maddesinin farklı anlamlarını vermek için maddeyi ayrı iki madde olarak değerlendirmiştir:

وزیر (vezîr): Pâdişâh kethüdâsı (*Esterâbâdî*). Vezîr kâtib (minhümâ). Hâlâ diyâr-ı ‘Acem’de divân efendisine vezîr derler. Bu edâ kâtibden daği eḫaşdır li-muḫarririhi.

وزیر (vezîr): Feryâd. (417b)

Müellif, kelimelerin ses tabakası ile ilgi bilgiler verirken mu‘ceme, mühmele, hevvez gibi ifadeleri sık sık kullanmıştır:

خنجر (ḫancer): Ḥâ’-i mühmele ile gelū ma‘nâsınadır ve ḫâ’-i mu‘ceme ile deşne ma‘nâsına isti‘mâl olunur. (144b)

Aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi müellif, kelimelerin yazımları aynı okunuş ve anlamları farklı kelimelerde kaynağın verdiği bilgiye müdahale etmemiş, bilgiyi aynen aktarmış ve her zamanki gibi kaynağını belirtmiştir:

شیر مادر (şîr-i māder): Ma‘rūf, nakl olunur ki beyne’l-A‘cām bir tıfl vālidesin çok emse idi ve zemān-i fiṭāmda vālidesi ol tıflı südden kesme idi pîr olmazdan evvel tâzeliğinde şakālî aḡarır derler. مولانا جامی در حق پیری می گوید. بیت:

ز شیر مادر دهرم ضرر رسید نه نفع کنون شکوفه کنان بهر دفع آن ضرر¹⁴

(ez-Şehrî ve Gulî)

Lâkin bu maḳamda şukûfe-kenānda kenān lafzı fetḫ-i kāf ile olursa şukûfe ḳoparıcı ya ‘nî şakālın siyah tellerinin arasında beyaz kılları ḳoparıp ayırtlayıcı ma‘nâsınadır. Ḍamm-ı kāf ile olursa ḳay ve istiḫrâğ edici ma‘nâsınadır. Zîrâ ḳişi nûş etdiği şey’e zarar olduğun his eyledikte elbetde amñ def‘ine sa‘y idüp

istifrāğ eder. Mevlānā Mīrek Muḥammed-i Naq̄şibendī ḥazretleri kitāb-ı Şehrī ve Gültī’de ma’nanın ikisini daḥi taşrīḥ ve taḥrīr eylemiş. (271b)

Müellif, kâf-1 ‘Arabî veya kâf-1 Farsî gibi ifadeler kullanarak kelimelerin kâf-1 ‘Arabî veya kâf-1 Fârsî ile kullanıldığında farklı anlamlara geldiğini vurgulamaktadır. Bu tür imla bilgileri verirken bazen kullandığı kaynağı belirtmekte bazen de herhangi bir kaynağa işaret etmemektedir.

یعنی عاشق بود و گرو به کسرکافِ فارسی رهن است (der-girev būd) در گرو بود
و ... کرو به فتح کافِ عربی و راء مهمله کشتی است. (۱۶۲a)

Müellif bütün eski sözlüklerde ve hatta şerhlerde de görüldüğü gibi kelimelerin yanlış okunma ihtimalini ortadan kaldırmak için harfin nasıl okunması gerektiğine dair hareke kayıtlarını vermektedir. Örneğin;

ستاره بست ستاره (setāre best sitāre): Sīn-i evvel meftūḥ ve sīn-i šānī meksūr ya’nī zūhre yıldızını rebāb eyledi. Murād zūhreyi ta’rīfdir. (228b)

Müellif bir kelimenin içindeki bir harfin farklı kaynaklardaki farklı okunuşlarını da vermeye çalışmıştır:

فتح دربند شابران (feth-i Der-bend-i Şāburān): کنایه از صعوبت که واصل چیز حصول باشد و دربند شابران عبارت از دربند شروان است. شابران نام ولایتی و قبیل نام شهری و شاوران نیز گویند (شرفنامه). اما نورالدین جهانگیری شابران به ضم باء دربند شروان است گفته و سروری به فتح با آورده. (۲۹۹b)

3.2. Anlam Vermede Gramer Bilgisi Vermesi

Müellif, kelimelerin anlamlarını verirken kaynağında bulunan kelime türü ve iştikakına dair gramer bilgilerini aktararak kelimelerin türlerini ve cümledeki yerlerini vermektedir. Müellif bu bilgileri alıntı yaptığı kaynaklardan aynen almayıp özetlemek yoluyla verebilmekte, bazen de herhangi bir kaynağa işaret etmeden tamamen kendi bilgi dağarcığındaki bilgilere yer vermektedir:

پوشیده (pūşīde): Maḥfī ve mestūr (Bedru’d-dīn). Pūşīde ism-i mef’ūldür. Pūşīdenden mestūr ma’nāsına ki örtülmüş demektir. Lisān-ı ‘Arabīde ihtifā onun lāzımıdır (ez-Deşīşe). (85b)

Maddeler arasında aruza dair terimler de vardır. Örneğin;

بالفتح نوعی از اجناس سرود و نیز به معنی شاهدان تر و تازه آید (terāne): ترانه
(شرفنامه و من هفت پیکر).

ترانه رباعی و شعر و زمزمه باشد (من الاقنوم) و رباعی را دو بیته نیز گویند و دو بیته به معنی چار مصرع آمده و وزن رباعی را از وزن اخرم و اخرب بحر هزج بیرون آورده اند و آن وزن بسیار خوش و نظمی به غایت دلکش است (از شرح العروض). (۸۹b)

3.3. Yazı ve İmla Açısından Değerlendirmeler

Değerlendirmeye esas alınan nüshada bazı madde başlarının yazımında hatalı imlalar görülebilmektedir. Örneğin مانید kelimesi; madde başında مانیا olarak yazılmış, ancak açıklama kısmında kelime doğru imla ile yazılmıştır.

Müellif, alıntılarında kaynaklarının imla özelliklerini korumuş ve bir tasarrufta bulunmamıştır:

تب بادہ (۸۸b) (teb-bāde): تب لِرْزَهٗ باشد کہ شیر را بجنباوند (من الاقنوم).

تاج: (tāc) آن است کہ برسر نهند و بیوشند و دیگر گوش پارهٔ باشد بر سر خروس رسته (من الاقنوم). (۸۷b)

بد گویان: (bed-gūyān) دشنام دهنده گان و سبابان و دو بد گویان مستبان را گویند (از تأویلات). (۴۷b)

Müellif bazı kaynaklardan aktardığı şahid beyitlerin doğruluğunu sorgulamadan ve onları doğrulatmadan aynen almıştır. Böylelikle bazı kaynaklarda yapılan hatalı aktarımları sözlük içine taşımıştır. Örneğin; halluḥ maddesinde şahid olarak verilen aşağıdaki beytin ilk mısraı, Hâfız divanının 433 numaralı gazelin üçüncü beytinin ilk mısraından, ikinci mısraı ise yine divanının 433 numaralı gazelinin onuncu beytinin ikinci mısraından alındığı görülmektedir.

گوی خوبی بردی از خوبان خلخ شاد باش حافظ خلوت نشین را در شراب انداختی^{۱۰} (۱۴۳b)

Başka bir örnekte; bir beytin ilk mısraını aynı şairin bir gazelinden diğer mısraını da farklı bir gazelin başka bir beytinden aktarıldığı tespit edilmiştir. Aşağıdaki mısralar Hâfız'ın farklı gazellerinden alınmıştır. İlk mısra onuncu gazelinden, ikinci mısra ise on ikinci gazelindedir.

تیر آه ما ز گردون بگذرد حافظ خموش زینهار ای دوستان جان من و جان شما^{۱۶} (۱۰۳a)

Hâlis İbrâhîm Efendi yine kaynağından aldığı bir şahid beyti farklılığını sorgulamadan aynen aktarmaktadır. Bunun sonucu olarak bir madde için aktardığı bir şahid beyti, başka bir maddenin açıklama kısmında tekrar olacağını önemsemeden farklı bir imla ile verebilmektedir. Örneğin 210a numaralı varakta زانو زد maddesinde;

سگان یاری ما گر شوند همزانو به ساق عرش ملائک زنند زانویم

Şeklinde şahid olarak aktardığı beyti, 211b numaralı varakta زانو زدن و maddesinde aşağıdaki imla ile tekrar yazmıştır;

سگان یار به من گر شوند همزانو ز ساق عرش ملائک زنند زانویم^{۱۷}

Müellif sözlükte yer verdiği deyimleri açıklarken eski şairlerin şiirlerinden şahid beyitler aktarmakta, ancak bazı beyitlerdeki deyimler, anlamını açıklamaya çalıştığı deyimle uyuşmamaktadır. Örneğin ۲۱۲a numaralı varakta *تیغ گهر فروش زبان را کبود کرد* از بس که بر سخایت امان الامان نهاد¹⁸ maddesiyle ilgili olarak verdiği örnek beyit bu deyim ile uyuşmamaktadır. Müellifin bu deyimle ilgili olarak şahid gösterdiği beyit şu şekildedir:

تیغ گهر فروش زبان را کبود کرد از بس که بر سخایت امان الامان نهاد¹⁸

Müellif beyitleri şahid gösterirken daha önce örnek olarak verdiği beyti tekrar örnek verebilmekte ve bunu yaparken de kimi durumlarda tekrara düşmemek adına mısraın başını verip kemâ merre ifadesi ile o beyte gönderme yapmaktadır. Örneğin (223a) numaralı varakta geçen *sâde-levh* maddesinde olduğu gibi;

ساده لوح (sâde-levh): Şâf-derûn ve nâ-dân. Bu ma'nâya yalnız sade daği derler (Mecmû'a) ve sâde-dil ma'nâsınadır. Beyt:

ای دوستان فغان که من ساده لوح را کشتند بی گناه بتان بهانه جوی¹⁹

Nâ-dân ma'nâsına da gelir. Mışra': ندر مکتب کمالش چرخ است ساده لوحی: Yalnız sade de derler. Câmî, beyt:

عقل شد مفتون...کما مر .

Sözlük içinde bazı kelimelerin imlalarında hatalı yazımlar görülmektedir. Örneğin; *چرپیدن/چرپی چربی* (112a) maddelerinde olduğu gibi.

چرخ کردن (113a) maddesinin açıklamasında *زرف* kelimesi *زرف* imlası ile yazılmıştır.

حلوای گلوگیر (128b) maddesinde *ش* harfi yerine *س* yazılması gibi.

Hâlis İbrâhîm Efendi yanlışlıkla aynı madde içinde farklı imlalar kullanabilmektedir. Örneğin *çerb* (113a) maddesinde semiz kelimesinin bir yerde *سمیز* diğer bir yerde ise *سموز* şeklindeki imlaları görülmektedir.

Aynı madde içerisinde baş kelimesinin bir elif çekilerek *باش* bir de elifsiz *بش* imlasıyla yazımı dikkat çekmektedir.

Genel olarak د/ط ve ص/س ve ق/غ ve ت/ط sesleri ile ilgili karşılaşılan unsurlara dikkat edildiğinde müellifin bu sesleri kullanımı ile ilgili olarak bir tutarlılık sergilediği söylenemez. Örneğin;

سرسار (seršār): Tolu kadeh ve her dolu nesneye de[nür](Mecmū 'a). (234a)

Bu maddede dolu kelimesi; hem طولو hem de دولو şeklinde iki farklı imla ile yazılmıştır.

Hâlis İbrâhîm Efendi kimi zaman yararlandığı kaynaktaki imlaya dikkat çekmektedir. O maddenin imla farklılığını göstermek amacıyla başka bir kaynak göstermektedir.

یعنی دانا و باریک بین و نکته دان و عیب دان (شرفنامه). خرده دان (ḥurdedān): Lākin ḥurdedān'ı vāv-ı ma'düle ile ḥ'urdedān[خورده دان]şüretinde tahrîr eylediğinde taşhîh-i imlâsı gâlaftır. Belki vāv'sız ḥurdedāndır diye Hâletî merhûm dahl eylemiş ('Azmi-zāde). (148b)

Müellifin yararlandığı kaynaklardaki farklı imlalara dikkat çekmesi ise onun sözlükçülük anlayışı içinde bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Hâlis İbrâhîm Efendi yararlandığı kaynaklarda imla ile ilgili önemli gördüğü bilgileri aktarmakta ve kaynaklarda dikkatini çeken veya farklı olan imlayı da kaynağı ile birlikte belirtmektedir.

206

Bā-ḥaṭṭ-ı Şeyh Yakîn mezkûr olan beytiñ terkîb ve imlası böyle tahrîr olunmuşdur. Def-keş pāzeng ammā 'avrat pāzengine derler ve oġlān pāzengine kūh-dellāl derler. Mecmū'atu'l-Işlāh'da böyle taşhîl ve temeyyuz. Def-keş bir ādeme derler ki rakkaş ve rūspî bir yere gidecek maḥalde defini alıp añınla gide kūh-dellāl daḥi def-keş gibi piş-āveng ma'nāsınadır. Kurumsak daḥi derler. Şeyh Yakîn merhûm hāmiş-i kitābda kendü ḥaṭṭıyla böyle taşhîh eylemiş. Lākin añıñ taşhîhinde kū-delâlde hā'-yi hevvez tahrîr olunmuş ammā Dustûr-i Riyāzî ile Nevādirü'l-Emşâl ve Mecmū'a'da hā'-yi hevvez ile kūh-dellāl şüretinde yazılmış kemā senübeyyin. (171b)

Sözlükte dikkat çeken özelliklerden birisi de aşağıdaki örnekte görüleceği üzere Farsça açıklamaların arasında Türkçe veya Arapça kalıp ifadelerin, ibarelerin, edatların veya cümlelerin yer alması aynı şekilde Türkçe açıklamaların içinde de Farsça ifadelerin veya fiillerin bulunmasıdır: Örneğin;

مهد (mehd): Beşikdir taht deġildir diye Şeyh Yakîn . تعریض کرد. (383a)

3.4. Maddelerin Anlam Bakımından Açıklanması

Mecma'u'l-Emsâl'de bazı maddeler kaynaklardan alıntı yapılarak şahid beyitlerle örneklendirilmiştir. Alıntı yapılan kaynaklarda bazı şahid beyitlerin

ve beyitlerde geçen anlaşılması güç kelimelerin anlamları şerhlerden alınan mahsül-i beytlerde verilmeye çalışılmıştır:

کل بالا (kel-i bālā): Şüre-ser ya'nî başı kel ma'nāsınadır hatta ser-i şürenāk ve re's-i akrā' diyecek yerde ser-i kel derler. Tefsîr-i şürede beyân olunmuştur ki: حکیم شفائی در هجو [مؤمن] (۳۲۵a) خان، بیت:

ای ماده سگ این عففب بی فائده تا چند کز مشت فلانی کل بالات فتاده

Mahsül-i beyt: Ey kancık köpek bu 'av'av-ı bî-fâ'ide niceye dek, fülânın yumruğuyla başın kel olmuş iken ürürsün demektir (min-Kâmî).

Hâlis İbrâhîm Efendi vermiş olduğu mahsul-i beytlerde daha çok Kâmî-yi Edirnevî'nin *Kasîde-yi Hakîm Şifâ'î der-Hicv-i Mü'min Han*²⁰ şerhi ile Mîrek Muhammed-i Taşkendi'nin *Şehrî ve Gülî* isimli eserinden yararlanmıştır. Bu bağlamda sözlük içinde mahsul-i beytler için kısaca *Kâmî* şeklinde beş atf bulunmaktadır. Mahsül-i beytler için *Şehrî ve Gülî* eserine de doğrudan ya da dolaylı olarak atıflar bulunmaktadır.

Müellif genellikle deyim ve atasözlerinin, hangi anlamlarda kullanıldığına işaret etmiş ve bazen tanımlama yapmadan deyimlerin ya da atasözlerinin sadece Türkçedeki ve Arapçadaki karşılıklarını vermiştir. Kimi zaman da maddeyle ilgili olarak mecaz ya da kinaye olduğuna dair bilgiler vermiştir:

از باران گریخته و زیر ناودان آمده (ez-bārân gurîhte ve zîr-i nâvdân âmede): Yağmurdan kaçarken toluva uğradı meseliniñ Fârsîsidir. (22b)

به صرفه گوی (be-şarfe gûy): Sözüñ bil de söyle diyecek yerde 'Acem سخن گوی به صرفه گوی (min-Nevâdir). (58b)

Hâlis İbrâhîm Efendi maddeleri tanımlarken kimi zaman madde içindeki Farsça ve Türkçe kelimelerin Arapça karşılıklarını da vermektedir. Bunu yaparken de aldığı kaynağı belirtmekte bazen ise herhangi bir kaynak vermemektedir. Örneğin;

آخر حيلة شمشیر است (âhîr-i hîle şemşîr est): 'Arabîdeki âherü'l-hîye's-seyf (9b) kelâmının tefsiridir.

ابرك (ebrek): Sünger ki 'Arabîde sifence derler. (20b)

باب (bâb): 'Arabîde der ve Fârsîde eb ve vecd ma'nāsına îrâd olunur (min-Şehrî ve Gulî). (35a)

3.4.1 Anlam Açıklarken Örnek Verdiği Türkçe Mısra ve Beyitler

Müellif sözlük içinde toplamda dört adet Türkçe mısra ve yedi adet Türkçe şahid beyit aktarmıştır. Bazısının kime ait olduğunu belirtip kaynak gösterirken bazı mısra ya da beytin kime ait olduğunu ve hangi kaynaktan aldığı ile ilgili

bilgi vermemiştir. Hâlis İbrâhîm Efendi, 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında yaşamış Türk edebiyatının önemli isimlerinden İdrîs-i Bitlisî, Şeyhülislâm Yahyâ Efendi, Veysî, Mevlânâ Gencî-yi Rûmî, Mâmânzâde-yi Edirnevî, Bâkî ve Tıflî gibi şairlerden şahid beyitler vermiştir. Aşağıda bu bağlamda sözlükte geçen Türkçe mısra ve beyitlerle ilgili kısa bir değerlendirme yapılmıştır:

(**tenbân be-ser pây fikenden**) maddesinde deyimın anlamı verilirken manaya uygun olarak aşağıdaki Türkçe mısra örnek verilmiştir, ancak mısraın sahibi ile ilgili veya alıntı yapılan kaynakla ilgili bilgi verilmemiştir. Bu mısra Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'ye (öl.1053/1644) aittir ve divanda şöyle geçmektedir:

Düşmez ol şâha her gâh ider istignâ
Gâh olur 'âşık-ı şeydâya düşer istignâ

Şeyhülislâm Yahyâ (G24/1) (Kavruk, 2001)

Söz konusu mısra *Mecma'u'l-Emsâl*'de şöyle tanık gösterilmiştir:

تنبان به سر پای فکندن. ای حاضر و آماده شدن. به مصلحت معهوده و رجا و نیاز کردن
به فاعل که من حاضر و هر چه می خواهی دریغ نیست. مصرع 'âşık-ı şeydâya düşer istignâ. (93a)

Müellif, (**zebân-âb**) maddesini açıklarken yine manaya uygun Türkçe bir mısra örnek vermiştir, ancak mısraın sahibi veya aldığı kaynak ile ilgili bir açıklama getirmemiştir. Yapılan araştırmalara rağmen mısraın kime ait olduğu bulunamamıştır. Söz konusu mısra ise madde içinde şu şekilde verilmiştir:

لسان ما که زبان ما هم می گویند (بدرالدین): *zebân-âb* زبان آب
. *Türkîde şu dili ve deryâ dili dedikleridir zevrak ile andan geçerler ve cüdâ-dil-i enhâr ve helecân-ı mecâra dahî derler ve zebân-mevc ma'nâsına dahî gelir. Mısra': Dil döker deryâ lisân-ı hâl ile eyler niyâz.*

Müellif, (**zemîn-hest**) maddesinde manaya uygun bir anlam vermek için tanık gösterdiği mısraın sahibini ve kaynağını belirtmemiştir. Söz konusu mısra maddenin açıklaması içinde şöyle geçmektedir:

هژ -yi زمین را برای زراعت رانده (محمودیه): *zemîn-hest* زمین خسته
mu'ceme-yi meftûha ile. Mısra': Gamiñla hasta yatarken çiçek çıkardı zemîn. (215a)

Müellif, (**mûr hemân bih ki ne-bâsed peres**) madde başındaki mısraı açıklarken bu manaya uygun olarak "*Qarıncañın kanadıdır zevâli*" mısraını örnek vermiştir. Müellif bu mısraın kime ait olduğunu ve aldığı kaynak ile ilgili bir bilgi vermemiştir, ancak bu mısraın İdrîs-i Bitlisî (öl.926/1520)'nin *Heşt*

Behişt isimli eserinde bir beytin ikinci mısraı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu beyit *Heşt Behişt*'de şu şekildedir:

Begim bu nükteden sen olma hâli

Karıncanın kanadıdır zevâli

(Karataş, Mehmet & Kaya, Selim &, Baş, Yaşar, 2008, s. 173)

Söz konusu mısraın madde içindeki tanımlaması ise şöyledir:

مور همان به که نباشد پرش (mūr hemān bih ki ne-bāşed peres): Bu mısra 'Arabîde فليت النمل لم يطر meşelinin 'aynı olup Türkîde mısra': *Karıncanın kanadıdır zevâli dedikleridir. (392a)*

تو بر سر زن و فلان کس بر سر زن (tu ber-ser zen u fulān kes ber-ser zened): Benim maşlahatım bittikten sonra var başına çal diyecek yerde meşel-i şâniyi zurefâ-yı 'Acem îrād ederler. Şâ'ir-i Rûm Veysî, beyt:

Bî-sütûn-ı ğamı bir ahla ettim berbād

Varsun tîşesini başına çalsun Ferhād

(ez-Nevâdiru'l-Emsâl) (100b)

Müellif yukarıdaki madde başındaki deyimini açıklamasını ve tanığını *Nevâdirü'l-Emsâl*'den alıntılamıştır, ancak maddenin sadece tanımını vermiştir.

Müellif, (**çeşmârû**) maddesinin anlamını *Nevâdirü'l-Emsâl*'den özetleyerek ve sadeleştirerek aktarmıştır. Bu maddede verdiği şahid beyti de *Nevâdirü'l-Emsâl*'den alıntılamıştır. Söz konusu şahid beyit madde içinde şu şekilde verilmiştir:

Çeşmârû (114a) zenân-ı 'Acem 'arûsdan zehm-i çeşmi def' için etdikleri peykerdir ki bir sebû-yi gülgüne ve âb-ı zerle ruhsâr-ı 'arûsa nazîre bir şurat-ı dil-pezir taşvîr idüp elbise-yi fâhire giydiren ve envâ'-ı cevâhîrle müzeyyen kılıp 'arûsu görmek isteyende evvel anı gösterirler tâ ki çeşm-i mazarratı ol peykere işâbet idüp 'arûsa tecâvüz etmeye. Ba 'dahu ol sebû-yi peykere bâlâ-yı bāmdan per-tâb etdirip ol nice şikest olursa çeşm-i bed de böyle şikest olsun derler ve eğer düğün şahibi aġniyâdan ise yağmâ-gerân için derûn-i sebûya sîm ü zer ve fukarâdan ise çerez ü çemen korlar. Zîrâ bāmdan aşağı olanlar sebû şikest olduğda içindekini yağmâ ederler. Bu kıssa Şeyh 'Aftâr hazretleriniñ Mantıku'ṭ-Ṭayr'ında bu vecihle meşûrdur. Netekim Mevlânâ Gencî-yi Rûmî'niñ bu beytinden ki nādân-ı müdebbir zemminde demişdir çeşmârû luğatı fehmedilur. Beyt:

Sifâl-i cîfedür nādân müdebbir mişl-i çeşmârûy

Olur dāmâd-ı çarḡ öninde âḫir ḫâkile yeksân ol

(min-*Nevâdir* ve *Dustûrân*)

Hâlis İbrâhîm Efendi, (**râz**) maddesini açıklarken manaya uygun olarak verdiği şahid Türkçe beytin kime ait olduğunu belirtmemiştir, ancak kaynak olarak *Deşîşe*'yi göstermiştir. Söz konusu Türkçe şahid beyit madde içinde şu şekilde verilmiştir:

Mübâlağa kaçd etseler rāz-ı nihān ile de tavşîf ederler. Beyt:

Gül yüzünü açmasın gönçe dehānım gül gibi

Düşmesin ağızlara rāz-ı nihānım mül gibi

(min-*Deşîşe*)

Müellif (**şād-merg**) maddesini açıklarken madde başının geçtiği Türkçe bir şahid beyitle örnek vermiştir. Müellif söz konusu beytin Mâmânzâde-yi Edirnevî'ye ait olduğunu belirterek *Nevâdirü'l-Emsâl*'i kaynak göstermiştir. Söz konusu Türkçe beyit madde içinde şu şekilde verilmiştir:

شاد مرگ (şād-merg): *Emsâldendir beyne'l-A 'cām şol zamanda darb olunur ki bir kimesne sevinmekden helāk olsa idi yārān-ı 'Acem فلان کس شاد مرگ شد diye kināye ederler. Netekim şu 'arā-yı Rūm'dan Māmā-zāde-yi Edirnevî'niñ bu beytinden zāhirdir. Beyt:*

Şādī-i merg-i 'aduvdan cismim etdi cānı terk

Müddet-i 'ömrde ben şād oldum ol da şād-merg

(ez-*Nevâdirü'l-Emsâl*)(256b)

Hâlis İbrâhîm Efendi (**'uzr-i leng mî-koned u mî-âvered**) deyimini açıklarken yine manaya uygun Bâkî'den bir Türkçe şahid beyti kaynağı *Nevâdirü'l-Emsâl*'den aktarmıştır. Söz konusu beyit, madde içinde şu şekilde örnek gösterilmiştir:

عذر لنگ می کند و می آورد ('uzr-i leng mî-koned u mî-âvered): *Emsâldendir şol zamanda irād olunur ki bir kimesne kendüye cüz'i nesne bahāne eyleyip 'ammden (294a) ihmāl kaçd etse idi zurefā-yi 'Acem فلان کس عذر لنگ می کند diye kināye ederler. Netekim Bākī merhūmuñ bu beytinden zībā fehmedir. Beyt:*

Hezārān 'özr-i leng eyler kaçar meydāna gelmezdi

Eğer Tātār-i ğamzeñ da'vet etse cenge Tîmuru

(ez-*Nevâdir*)

Müellif (**kâse-yi ser**) maddesinde açıklama içinde manaya uygun Tıflî'den Türkçe bir şahid beyit vermiştir, ancak herhangi bir kaynak göstermemiştir. Söz konusu şahid beyit madde içinde şu şekilde verilmiştir:

کاسه سر (kāse-yi ser): ...Şu 'arā-yı müteḳaddimīn tunāġ lafzını sāġer ma 'nāsına isti 'māl etdiklerinden müte 'aḥḥirīn daḥi müterādifi olan kāse-yi ser ta 'bīrini cām ve sāġer ma 'nāsına bir mertebe isti 'māl eylemişler ki aşıl ma 'nāsı guyā nesyen mensiyyen terk olunup ma 'nā-yı mecāzisi hemān murād olunmuşdur. ننه کم شاعر روم طفلی گوید. بیت:

Sifāl-i köhne vü cām-ı Cem'i fark etmeyen serler

Fenā sāḳisi destinde döner peymānedir şimdi (316b)

3.4.2 Anlam Açıklarken Örnek Verdiği Arapça Mısra ve Beyitler

Müellif sözlük içinde deyim, atasözü ve mazmun gibi madde başlarını açıklarken üçü kıta ve on dokuz beyit olmak üzere toplamda yirmi iki adet Arapça şiiri ve bir mısraı şahid olarak aktarmıştır. Hâlis İbrâhîm Efendi'nin bu Arapça kıta ve beyitleri kimi zaman madde başına örnek olması için bazen madde içinde açıklama sırasında kelimenin başka bir anlamına işaret etmek ve kelimelerin farklı kullanımlarını göstermek için manaya uygun olarak verdiği tespit edilmiştir. Aşağıda her bir şiir için yaptığımız değerlendirmede de görüleceği üzere müellifin üslubu gereği örnek verdiği şiirlerin kime ait olduklarını şiirden hemen önce belirtmiştir, bazen de şahid beyitleri ve kıtaları aldığı kaynağı şiirden hemen sonra belirtmiştir. Nadir olarak; ne bu şiirlerin sahipleri hakkında ne de aldığı kaynakla ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Nitekim, müellifin işaret ettiği kaynaklardan yola çıkarak bu şahid şiirleri kendinden önce yaşamış Ali b. Ebî Tâlib (Hazreti Ali kerremallâhu vechehu), Busîrî, İbnürrûmî, Sa'dî, Yakup el-Hamdûnî, Yezîd b. Mu'âviye, Nâşî el-Asgar, Ebû Kıyâs, 'Abdulkâdir-i Cürcânî, İmam eş-Şâfi'î, El-Ahnaf el-'Ekberi gibi önemli şairlerden aldığı tespit edilmiştir. Bu Arapça şiirleri aldığı kaynaklar arasında daha çok *Miftâhu'l-Ulûm ve Ferâ'idu'l-Âdâb* gibi Arapça kaynakların ismini zikretmiştir. Aşağıda bu bağlamda sözlük metni içinde geçen Arapça kıta ve beyitlerle ilgili kısa bir değerlendirme yapılmıştır:

Müellif (**hâk be-ser u hâk ber-ser**) maddesinin Arapça karşılığına uygun olarak verdiği Arapça şiirin şairinin Hazreti Ali kerremallâhu vechehu (Ali b. Ebî Tâlib) olduğunu beyitten hemen önce belirtmiştir, ancak aldığı kaynakla ilgili bir bilgi vermemiştir.

چنانکه در عربی امام علی کرم الله وجهه فرمود. شعر:

رَمَانُ عَفُوقٍ لَزَمَانَ حُفُوقٍ تُرَابٌ عَلَى رُؤُوسِ الزَّمَانِ قَانَةٌ
وَكُلُّ صَدِيقٍ فِيهِ غَيْرُ صَدُوقٍ²¹ فَكُلُّ رَفِيقٍ فِيهِ غَيْرُ مُوَافِقٍ

(133a)

Müellif (**hancer-i elmâs**) maddesi içinde manaya uygun Arapça bir şahid beyit vermiştir. Beyit öncesinde sadece “şâ’ir-i ‘Arab gufte” diyerek beyti vermiş, ancak beytin kime ait olduğunu ifade etmemiş hatta bu madde ve madde içinde verilen Arapça beyit için de bir kaynak göstermemiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda aslında bir Arap atasözü olan ve Türkçe karşılığı “Bıçak yarası onulur, ancak dil yarası onulmaz” anlamına karşılık gelen bu beyitin hikemî sözler söyleyen Arap şairi Yakup el-Hamdûnî’ye ait olduğu tespit edilmiştir (Elfekî, 2010, s. 72).

چنانکه شاعر عرب گفته . بیت:

جراحات السنن لها التئام ولا يلتام ما جرح اللسان²² (۱۴۶b)

Müellif (**şân**) maddesini açıklarken Arapçada verdiği anlamı örneklendiren Sa’dî’nin *Gülîstân*’ında ikinci babda dokuzuncu hikâyede yer alan Arapça bir şiirini örnek olarak vermiştir.

چنانکه در ابیات عربیه گلستان آمده . نظم:

أشاهدُ مَنْ اهوى بغيرِ وسيلةٍ
فيلحقني شأنُ أضلِّ طريقاً
يُوحِّجُ ناراً ثمَّ يُطْفِئُ في برشةٍ
لِذَاكَ تَرَانِي مُحْرَقاً وَغَرِيقاً²³ (۲۵۶b)

Müellif (**guftâr-i bî-kirdâr**) maddesinde madde başını açıklamak için Muhammed Bûsîrî’nin *Kasîde-yi Bürde* isimli eserinden örnek olarak verdiği Arapça şahid beyti vermeden önce Farsça açıklama içinde beytin kime ait olduğunu ifade etmiştir.

چنانکه محمد بوسیرى فرمايد . بیت:

أَسْتَعْرِفُ اللَّهَ مِنْ قَوْلِ بِلَا عَمَلٍ
لَقَدْ نَسَبْتُ بِهِ نَسْلاً لِدَى عُمْ²⁴ (۳۵۶a)

Hâlis İbrâhîm Efendi (**mâl-i kâfir est ber-mu’min helâl**) maddesinde açıklama içinde manaya uygun olarak Yezîd b. Mu’âviye’den Arapça bir beyti örnek olarak vermiştir. Beytin sahibini ifade etmiş ancak aldığı kaynak ile ilgili bir bilgi vermemiştir.

قال يزيد بن معاوية عليه ما يستحق . بیت:

أنا المسموم ما عندى بترىاق و لاراقى
أدر كاساً و ناولها الا يا ايها
الساقى²⁵ (۳۷۳a)

Müellif (**mehtab**) maddesinde açıklama içinde madde başının başka bir anlamda kullanımına örnek vermek için bir kıta ve bir beyti tanık göstermiştir. Müellif aldığı kaynağı ifade ederken kıta ve beytin sahibi hakkında bilgi vermemiştir.

كما قال الشاعر العرب . قطعه:

ترى الثياب من الكتان يلمحها
نور من البدر أحياناً فيبيلُها

فكيف تنكر أن تبلى معاجزها و البدر في كل وقت طالغ فيها²⁶
 قوله بلمحها اي (٣٨٤b) يلمع فيها من قبيل الحذف و الايصال او من لمحها اي ابصره
 بنظر خفي و قد جاء بلى الكتان في قول اخر من الشعر، بيت:

لا تعجبوا من بلى غلاته اذ زرر كئانها على القمر²⁷

(mine'l-Miftāh)

Müellif (**mûr hemân bih ki ne-bâsed peres**) atasözünü açıklayan maddede manaya uygun olarak örnek verdiği Arapça atasözünün de geçtiği *Gülistân*'dan Arapça bir beyti şahid göstermiştir.

Şi'r:

ماذا اخاضك يا مغرور في الخطر [حتى] هلكت فليت النمل لم يطير²⁸ (٣٩٢a)

(min-Gulistān)

Müellif (**naş ber-âb zed**) deyiminin anlamını vermek için manaya uygun Arapçadan bir beyit örnek vermiştir, ancak beytin sahibi ve beyti aldığı kaynak ile ilgili bir açıklama belirtmemiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda bu beytin İmâmiyye mezhebine mensub şair (Tülücü, 2006) Nâşî el-Asgar (öl. 366/976)'a ait olduğu tespit edilmiştir (Abbas, 1970, s. 466).

Bu meşel lisân-ı 'Arabdan nakl olunmuşdur. Netekim beyt:

أذا أنا عاتبت الملوك فانما أخط بأقلامى على الماء أحر فإ²⁹ (٤٠٢a)

Müellif (**ne-pâyed**) maddesinde açıklama içinde manaya uygun olarak İbnü'r-Rûmî'den Arapça iki kıtayı şahid olarak vermiştir. Burada kıtaların kime ait olduğunu ve bu kıtaları aldığı kaynağın ismini de belirtmiştir.

كما قال ابن الرومى، قطعه:

أعلم الناس بالنجوم بنو نو بخت
 بل بأن شاهدوا السماء سموأ
 مبلغ لم يكن ليب لعة الطا
 و آل نوبخت نيز گویند وله، شعر:

علمأ لم يأتهم بالحساب
 برقى في المكز مات الصعاب
 لب آلا يتلكم الأسباب³⁰ (٤٠٥a)
 ولا تبدلت بع دكم بدلاً
 حقاً اذا ما سواكم انتحلا³¹
 يا آل نوبخت لا عدم تكم
 ان صح علم النجوم كان لكم
 (من المفتاح، فى الاستعارة التجريدية).

Müellif (**âb-i refte bâz der-cûy âyed**) maddesinde madde başında verilen atasözünün anlamına uygun olarak Arapça bir şiiri örnek olarak vermiştir. Hâlis İbrâhîm Efendi bu madde ve örnek verdiği şiirle ilgili herhangi bir kaynağa atıf yapmamıştır, “şairin dediğine göre...” ifadesini kullanıp şairin ismini de vermemiştir. Bu beyite Suyûtî’nin *Nazmu’l-İkyân fi-A’yânî’l-A’yân*’ında şairin ismi zikredilmeden değinilmiştir (Suyûtî, 1927, s. 21).

لما قال الشاعر الماهي. بيت:

كُلُّ نَهْرٍ فِيهِ مَاءٌ قَدْ جَرَى فَالِيهِ الْمَاءُ يَوْمًا سَيَعُودُ³² (٩a)

Hâlis İbrâhîm Efendi (**esbâb**) maddesinin açıklamasında da anlama uygun olarak Arapça bir şiiri örnek vermiştir. Aldığı kaynağı ve şairin ismini açıklama içinde vermiştir.

.....قال الجاهد رحمه اسباب استماء طرقها (من ابن ملك) و در اسباب ابیات سائره آمده که شعر:

و من هاب أسباب المنایا ينلنه و لو نال أسباب السماء بسلم³³ (٢٥a)

Hâlis İbrâhîm Efendi (**in nîz be-guzered**) maddesinde maddenin anlamını ve kullanımını örnekleyen Arapça bir şiiri örnek vermiştir. Müellif Ebû Kiyâs’tan örnek verdiği şiir için başka bir atıf yapmamıştır.

قال ابوقياس، شعر:

و لبؤس ايامٍ تَمَرُّ وَ تَنُقَضِي كَمَا لَمْ تُسْرَاتُ النِّعِيمِ زَوَالٌ³⁴ (٣٢a)

Hâlis İbrâhîm Efendi (**ber-hem derîd**) maddesinin anlamını açıklarken maddenin anlamına uygun olarak Şeyh Sa’dî’den örnek olarak verdiği beytin yine mana olarak Arapçadaki bir benzerini örnek olarak vermiştir. Müellif beyitten önce “‘*Arabîsi*’” ifadesini kullanmış ancak şiirin kime ait olduğu ile ilgili bilgi vermemiştir. Müellif, maddenin ve ilgili beytin kaynağını beyitten sonra vermiştir. Söz konusu bu Arapça beyit İsmâ’îl Hâkkı Bursevî’nin (öl. 1725) *Ruhu’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’an*’ında Yasin Sûresinin 77. ve 78. ayetlerinin tefsirinde şahid beyit olarak verilmiştir (Bursevî, 1971, s. 434).

ber-hem derîd).... ‘Arabîsi, şî’r:

لقد رببت جرواً طول عمرى فلما صار كلباً عض رجلى³⁵

(Te’vilât)(49a)

Hâlis İbrâhîm Efendi (**ba’d ez-merg-i duşmen hayât-i yek rûz ganîmet est**) maddesinin açıklama kısmında, madde başı yapılan sözün, bilgelerin hikmetli sözlerinden biri olduğunu belirttikten sonra “*şâ’ir-i ‘Arab gufte...*” diyerek Arapçada buna karşılık olarak kullanılan bir beyti örnek vermiştir; ancak şairin ismini belirtmemiş ve herhangi bir kaynağa da atıfta bulunmamıştır. Bu beyit es-Seyyid Ahmed b. İbrâhîm el-Hâşimî (öl. 1943)

tarafından yazılan ve atasözü haline gelen Arapça beyitlerin toplandığı *es-Sihru'l-Halâl fi'l-Hikem ve'l-Emsâl* isimli eserde şairinin adı belirtilmeden geçmektedir (el-Hâşimî, 1990, s. 66).

شاعر عرب گفتہ، بیت:

وَإِنَّ حَيَوَةَ الْمَرِّ بَعْدَ عَذْوِهِ وَإِنْ كَانَ يَوْمًا وَاجِدًا لَكَثِيرٌ³⁶ (٥١ a)

Hâlis İbrâhîm Efendi (*çâr-tekbîr ber-û zed*) maddesinin açıklama kısmında verdiği Farsça beyitten sonra anlama uygun olarak kullanılan *Şeyh 'Abdulkâdir-i Cürçânî*'ye ait Arapça bir şiiri Şu'ûrî'yi kaynak göstererek vermiştir:

Bu ta'bîr lisân-ı 'Arabda dahî vardır. Netekim Şeyh 'Abdu'l-Kâdir-i Cürçânî demişdir. Beyt:

كَبَّرَ عَلَى الْعِلْمِ وَلَا تَرْمُهُ وَمَلَّ إِلَى الْجَهْلِ مِثْلَ هَائِمِ³⁷

(min-Şu'ûrî) (110a)

Hâlis İbrâhîm Efendi (*hurûf-i 'âliye*) maddesinde açıklamayı tamamen Arapça yaparak maddenin tasavvuftaki kullanımına uygun olarak Muhyî'd-dîn İbnü'l-'Arabî'den Arapça bir beyit örnek vermiş ve yararlandığı kaynağın ismini açıklama ve beyitten sonra belirtmiştir:

حُرُوفٌ عَالِيَةٌ: (*hurûf-i 'âliye*) الحروف العاليات هي اشئون الذاتية الكائنت في غيب الغيوب كالشجرة في النواة و اليه اشار الشيخ محيي [الدين ابن] العربي بقوله، بيت:

كُنَّا حُرُوفًا عَالِيَاتٍ لَمْ نَقُلْ مُتَعَلِّقَاتٍ فِي ذَرَى أَعْلَى الْقُلُوبِ³⁸

(min-Ta'rifât) (130b)

Müellif (*tu herbuzê hor tu-râ be-pâlîz çikâr*) maddesindeki atasözünün anlamına uygun olarak Arapçada bu anlamda kullanılan atasözünün geçtiği bir şiiri şahid olarak vermiştir. Müellif kullandığı kaynak ve şiirin sahibi hakkında herhangi bir bilgi belirtmemiştir. El-Ahnafe el-'Ekberî'ye ait olduğu tespit edilen şiir ez-Zebîdî'nin *Tâcu'l-'Arûs* isimli sözlüğünün on dördüncü cildinde mevcuttur (Zebîdî, 2003, s. 60).

يَكُ مَصْرَعٌ مَضْرُوبٌ اسْت. هَمْ چُون قَوْلِ عَرَبٍ كَه شَعْرِ: *tu herbuzê hor tu-râ be-pâlîz çikâr* تو خریزه خور ترابه پالیز چکار

كُلُّ الْبَقْلِ مِنْ حَيْثُ نُؤْتَى بِهِ وَلَا تَسْأَلَنَّ عَنِ الْمَبْقَلَةِ³⁹ (١٠٠ b)

Müellif (*perîden-i çeşm*) maddesinde tanımlamada kelimenin Arapçadaki karşılığını vererek kelimenin geçtiği Arapça bir şiiri örnek vermiştir. Müellif tanım için herhangi bir kaynağa atıfta bulunmadığı gibi örnek verdiği Arapça şiirin sahibi hakkında da bilgi vermemiştir. Mecnûn Benî 'Âmir isimli bir şaire

nisbet edilen şiir *et-Tezkiretu's-Sa'diyye fi-Eş'âri'l-'Arabiyye* adlı kitapta tespit edilmiştir (el-'Ubeydî, 2001, s. 222).

اختلاج العين را گویند. بیت: *perīden-i çeşm* (perīden-i çeşm):

إذا طنت الأذن قلْتُ ذكرتني أو اختلجت عيني رجوت التلاقياً⁴⁰ (١١٥b)

Hâlis İbrâhîm Efendi (**çeşm-i bed ve çeşm-i nîk**) maddelerinin tanımını yaparken bu maddelerin Arapça karşılıklarını verdikten sonra anlama uygun olarak kullanılan Arapça kelimenin geçtiği Arapça bir şiiri örnek vermiştir. Müellif şiirden sonra kullandığı kaynağın adını belirtmiştir, ancak şiirin sahibi hakkında malumat vermemiştir. Bu şiir İmam Ebu 'Abdullâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î'nin divanında tespit edilmiştir (Şâfi'î, 2015, s. 91).

چنانکه شاعر عرب گوید، بیت:

وَعَيْنُ الرضا عَنْ كُلِّ عَيْبٍ كَلِيلَةٌ
وَلَكِنَّ عَيْنَ السُّخْطِ تُبَدِّي الْمَسَاوِيَا⁴¹

(*min-Ferâ'idu'l-Âdâb*) (116a)

3.5. Göndermeler

3.5.1. Diğer Kaynaklara Yaptığı Göndermeler

Hâlis İbrâhîm Efendi'nin sözlükçülük anlayışı içinde başka kaynaklardan faydalanması ve bu kaynakların ismini metin içinde belirtmesi önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Hemen hemen her yazdığı maddede yararlandığı kaynakların isimlerini veya kaynaklardan aldığı ve şahid olarak gösterdiği beyitlerin kime ait olduklarını ve aldığı kaynakları alıntıdan hemen sonra belirtmektedir. Müellif, birçok kaynak gördüğü ve çeşitli kaynaklardan yararlandığı için sözlüğü oluştururken atasözü, deyim, kinaye ve kelimelerle ilgili açıklamalar yaparken bunları fonetik, anlam ve gramer bakımından değerlendirirken diğer kaynaklara da göndermelerde bulunarak farklılıkları tespit etmeye çalışmıştır. Her gördüğü kaynağa göndermeler yaparak o kaynaklardaki bilgiyi mümkün oldukça vermeye çalışmıştır. Hâlis İbrâhîm Efendi, yararlandığı kaynaklara göndermelerde bulunarak özellikle de imla, gramer ve fonetik hususunda farklı kaynaklarda tespit ettiği ve farklılık gösteren bilgileri de vermeyi ihmal etmemiştir. Zıtlıkları ve paralellikleri gösterip kendince o bilgiyi orada vermenin sebebine de açıklık getirmektedir.

Müellif, özellikle kelimelerin farklı imlasını da ayrıca madde başı yapmış ve bunları göndermelerle belirtmiştir. Günümüz sözlükçülüğünden biraz daha farklı olarak daha uzun ifadelerle yazımı farklılık gösteren kelimelere dikkat çekmektedir. Örneğin müellif (**cerb-dest**) maddesinde *cerb*'nin *cîm-i Fârsî* ile meşhur olduğunu ancak Mîrek Muhammed-i Nakşibendî'ye gönderme yapıp, o *cîm-i 'Arabî* ile tashih ettiği için kendisinin de bu maddede ve bu babda verdiğini ifade etmektedir:

چرب دست (cerb-dest): *Şîrîn-kār ve şan'ata eli uz kimesne ma'nāsınadır. Bu cerbler cîm-i Fârsî ile meşhûrdur. Lâkin Mîrek Muḥammed-i Nakşibendî cîm-i 'Arabî ile taşhîh eylediğinden bu bâba taḥrîr olundu. (105b)*

Müellif aynı maddenin cîm-i Fârsî ile meşhur olduğunu ifade etmişti, ç harfinde (**çerb-dest**) maddesinde cîm-i Fârsî ile de aynı maddeyi tekrar etmiş ve maddenin farklı yazımına dikkat çekmiştir. Söz konusu madde şu şekilde tekrar etmiştir:

چرب دست (çerb-dest): *Bā rā'-yi mevķūf ya'nî şîrîn-kār (Şeref-nāme) ve celd u çāpūk (Sürürî) ve şan'ata eli uz kimesne kemā merre (min-Şu'ūrî). (113b)*

Müellif (**cerge**) maddesinde de *Nevâdirü'l-Emsâl'e* gönderme yaparak maddenin cîm-i Fârsî ile ç harfinde tekrar yazılacağını ifade edip, ç harfinde aynı maddeyi farklı bir imla ile tekrar vermiştir:

چرگه (cerge): *Cîm-i 'Arabî ile şeyyâdlar ḥalkası. (Hâtiḫî der-Tîmûr-nāme). Bu lügat Nevâdirü'l-Emsâl'de cîm-i Fârsî ile taḥrîr olunduğundan inşâallāhu te'āla 'an karîb bâbında yine taḥrîr olunur. (105b)*

چرگه (çerge): *Zebân-ı Nevâyî'de ser-gûn âvîne derler. Eğerci luğat-ı Nevâyîdir ammâ şu'arâ-yı 'Acem ebyâtlarında irâd etdikleriçün taḥrîr olundu.(113b)*

Müellif aşağıdaki (**kancuka**) ve (**kancûga**) maddelerinde de kelimelerin iki farklı yazılımlarına dikkat çekmekte ve *Ferheng-i Ni'metu'llâh'a* gönderme yapmaktadır:

قنچقه (kancuqa): Terki.

قنچوغه (kancûga): mişluhû. Ni'metu'llâh bu imlâ ile yazmış. (310b)

3.5.2. Müellifin Kendi Eseri İçinde Yaptığı Maddeler Arası Göndermeler

Hâlis İbrâhîm Efendi'nin sözlükçülük anlayışında yazdığı metnin içindeki bir başka maddeye veya kaynağa göndermeler yapması oldukça fazla kullandığı bir yöntemdir. Müellif başka kaynaklara göndermeler yaptığı gibi nadir olarak tekrara düşmemek için ancak çoğunlukla farklı kaynaklardan aldığı bilgileri göstermek adına önceden açıkladığı veya daha sonra açıklayacağı bazı maddelere göndermeler yapmıştır. Aslında bu özellik *Mecma'u'l-Emsâl'in* yazıldığı dönemde pek yaygın olmayan bir yöntemdir. Müellifin iç maddelere gönderme yapma suretiyle kullanmış olduğu ve günümüz sözlüklerinde de sıklıkla görülen bu yöntem; onun eserini benzerlerinden ayırmaktadır.

Müellif (**kâh-rîze**) maddesinde “ayn-ı kâh-rîz ki guzešt” diyerek birkaç madde önce geçen (**kâh-rîz**) maddesine gönderme yapmıştır ve o maddede verdiği bilgiyi tekrar etmiştir. (**kâh-rîze**) maddesi için *Sâmî*’yi, (**kâh-rîz**) maddesi için de *Müfredât*’ı kaynak göstermiş ve her iki kaynaktaki bilgileri ilgili maddelerde vermiştir:

کاه ریز (kâh-rîz): *Ādemiñ gözüne yel göttürdüğü toz ma’nāsına gelir (Müfredāt).*

کاهریزه (kâh-rîze): *عین کاهریز که گذشت یعنی آن غباری که روزگار در چشم مردمش می آورد. کاه ریز و کاه ریزه می گویند و نیز کاه ریز نام آن روزگار می باشد (در سامی). (۳۱۹a)*

کرکس فلک (kerkes-i felek): *با سیوم فارسی یعنی نسر طائر و نسر واقع که آن هر دو ستاره اند و کرکسان فلک نیز گویند.*

کرکسان فلک (kerkesân-i felek): *نسر طائر و نسر واقع می گویند. چنانکه گذشت و اینان را کرکسان گردون هم نامند. (۳۲۲a)*

Müellif yukarıdaki maddede “çenânki guzešt” diyerek hemen bir önceki maddeye yani (**kerkes-i felek**) maddesine gönderme yapmıştır.

مشکین (muşkîn): *بالضم آنچه معطر به مشک بود و نیز نام گلی که او را مشکین وفادار خوانند به سبب آن که سال تمام در خراسان می ماند به هندش جوی نامند (شرفنامه).*

مشکین وفادار (muşkîn-i vefādār): *نام گلی که بیانش اکنون گذشت. (۳۹۰b)*

Müellif (**muşkîn-i vefādār**) maddesinde tekrara düşmemek için “beyâneş eknün guzešt” diyerek yine bir önceki maddeye yani (**muşkîn**) maddesine gönderme yapmıştır.

دست کش (dest-keş): *Deriden eldiven ma’nāsına ki hengām-ı şitāda def’-i sermā için giyerler. Dest-mūze gibi kemā merre ve bir şeyi aldirmek ma’nāsına daḥi gelir (min-Şeyḥ Yakîn) ve me’ānī-yi sâ’iresi bālāda zikr olundu tā ānki. (176b)*

Müellifin yukarıdaki (**dest-keş**) maddesinde ifade ettiği gibi birkaç sayfa öncesinde (168a)’da (**dest-keş**) maddesinin farklı anlamlarını vermiş olduğu; ancak (176b)’de daha önce söylediği ifadeleri tekrar ettiği ve hatta aynı kaynaktan alıntı yaptığı tespit edilmiştir. Müellif söz konusu maddeyi (168a)’da şu şekilde vermiştir:

دستکش (dest-keş): *Ya ‘nī kâ’id-i nā-bīnā ve mazbūṭ ve esīr ve sâ’il ve daḥī dest-keş deriden eldiven ma’nāsına da gelir ki hengām-ı şitāda def’-i sermā için giyerler. Dest-mūze gibi (ez-ḥaṭṭ-i Şeyḥ Yakîn). (168a)*

شكوفه كند (šukūfe kend): Şakalınıñ siyāhları arasında beyaz ayırtladı ma'nāsınadır ki Türkide filizledi ta'bīrlerin ederler. Cāmī, mışra': كنون شكوفه: 'كونون شكوفه'. Ve bu beytiñ misāli şīn-i meksūrada şīr-i māder tefsīrinde tahrīr olunmuşdur. (276a)

Müellif yukarıdaki (**šukūfe kend**) maddesinde de bu sefer daha önce başka bir maddede şahid gösterdiği bir beyitteki mısraya gönderme yaparak, bu maddede şahid olarak verdiği mısraın (**šīr-i māder**) maddesinde tekrar tahrir olduğunu ifade etmiştir. Müellifin söz konusu mısraın (271b)'de (**šīr-i māder**) maddesinde şahid gösterdiği beyitte tekrar verdiği tespit edilmiştir. Söz konusu mısra (271b)'de (**šīr-i māder**) maddesinde şu şekilde verilmiştir:

شیر مادر (šīr-i māder): Ma'rūf naql olunur ki beyne'l-A'cām bir tıfl vālidesin çok emse idi ve zemān-i fiṭāmda vālidesi ol tıflı südden kesme idi pīr olmazdan evvel tazeliginde şakalı aġarır derler. مولانا جامی در حق پیری می گوید. بیت:

ز شیر مادر دهرم ضرر رسید نه نفع کنون شكوفه كنان بهر دفع آن ضررم⁴²

Müellif günümüz sözlükçüğünde yaygın olarak kullanılan bkz. ifadesinin yerine geçebilecek "...-e müracaat oluna" ifadesini kullanarak yine sözlük içinde başka bir maddeye gönderme yapmıştır:

آهوی سفید (āhū-yi sefīd): Bāb-ı sīn-i meftūhaya mūrāca'at oluna. (16b)

Müellif (**āhū-yi sefīd**) maddesinde çok fazla ayrıntı vermeyerek bu maddeyi daha sonra bab-ı sīn-i meftūhada açıklayacağı için "bāb-ı sīn-i meftūhaya mūrāca'at oluna" ifadesi ile okuyucuyu bab-ı sīn kısmına yönlendirmiş ve orada daha ayrıntılı açıklamalar getirmiştir. Bab-ı sīn-i meftūhaya bakıldığında müellif burada iki madde başı şeklinde açıkladığı (**sefīd šoden**) maddesinde (**āhū-yi sefīd**)'in anlamını geniş açıklamalar içinde, Nevādirü'l-Emsāl'den alıntılar yaparak açıklamıştır. İlgili madde sözlük içinde şu şekilde verilmiştir:

سفيد شدن (sefīd šoden): Hazır olmak ve dāhīl olmak ma'nāsına gelir. Āhū-yi sefīd derler, dilber murād ederler ve giryeden göz aġardı ma'nāsına da āhū-yi sefīd-çeşm derler (min-Mecmū'a).

سفيد شدن (sefīd šoden):Ve gāh olur ki āhū-yi sefīd derler ve çeşm-i ma'yūb murād ederler. Eġerçi medh yüzünden çeşm-i dilbere āhū demişlerdir ammā āhū-yi sefīd denildikde aġlamadan çeşm aġardı demektir. Bu gūne elfāz maḥalline göre isti'māl olunur. Zīrā yalnız āhū-yi sefīd āhūnuñ bir kısmına daḥi derler ki şaḥralarda olup ġāyet devende olduġuñun anı sunġur ve balaban ve seyfi-nām yırtıcı kuşlar ile şayd ederler ammā bālāda zīkr olunan āhū-yi sefīd-çeşm ma'yūb ma'nāsına geldiġi Mevlānā Āşāfī'niñ bu beytinden fehmedilur...

Sonuç

Hâlis İbrâhîm Efendi *Mecma' u'l-Emsâl*'i Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dillerde yazılan pek çok kaynaktan derlemeler yaparak meydana getirdiği için tanım ve tanıkların birçoğu kendine ait değildir. Müellif kendi dönemine kadar yazılmış olan kaynakları dikkatli bir şekilde tetkik ederek onlara sözlük içinde sistemli bir şekilde atıfta bulunmuştur. Bunun sonucunda bazıları hakkında hiçbir çalışma yapılmamış olan eserlerin de içinde bulunduğu bu kaynakların varlığından bizleri haberdar etmiştir. Hâlis İbrâhîm Efendi'nin bu sözlükteki kinaye, mazmun, atasözü, deyim ve söz varlıklarını derleyebilmek için pek çok Farsça ve Arapça kaynağı görmüş ve incelemiş olması, bu bağlamda farklı kaynaklarda geçen farklı açıklamaları vermesi, kaynağa gönderme yapması okuyucuların farklı kaynaklardaki bilgilere de ulaşabilmesi ve farklılıkları görebilmesi açısından önemlidir. *Mecma' u'l-Emsâl*'den önce yazılan ve hiçbir kaynak adı dahi zikredilmeden yazılan sözlüklerde de görüldüğü gibi yazılmış maddeleri kendine aitmiş gibi gösterme çabasından uzak durmaya özen göstermesi onun sözlüğünün daha inanılır ve daha güvenilir bir kaynak olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Bu bağlamda müellifin maddeleri diğer kaynaklardan alıntılarken kendince tasarruflarda bulunduğu tespit edilmiştir. Müellifin atıf sisteminde uyguladığı yöntemlerden biri, kullandığı kaynaktaki Türkçe açıklamayı Farsçaya çevirip aktarma, bir diğeri özetleme ve başka bir yöntem ise kullandığı kaynaktan hiçbir değişiklik yapmadan doğrudan alıntılama yapmaktır. Hâlis İbrâhîm Efendi sözlüğünde çeşitli kaynaklardan derlediği bilgileri yazarken kendine ait ifadeleri de açıklamalara eklemiştir. Bu bakımdan sözlük yazarlarını eleştirirken bazen de kelimelerin doğru anlamlarını ve doğru kullanımlarını vermeye çalışırken kendi düşüncelerini ve eleştirilerini de açıklamalarına dâhil etmiştir.

Müellifin dikkat çeken özelliklerinden birisi de verdiği Farsça açıklamaların arasına Türkçe ifadeleri veya edatları eklemesidir. Müellif sözlüğü içinde maddelere anlam verirken Türkçe açıklama içinde çok fazla Arapça ve Farsça ifadelere de yer vermiştir. Bunun dışında açıklamaları sadece Arapça veya Farsça vermesi müellifin başvurduğu diğer yöntemlerden birisidir.

Hâlis İbrâhîm Efendi, eserde günümüz sözlüklerinde yaygın olarak kullanılan maddelerarası gönderme yöntemini uygulamıştır. Aslında bu yöntem dönem sözlüklerinde çok görülmeyen bir yöntemdir. Bu yönüyle eser, benzerlerinden ayrılmaktadır.

Hâlis İbrâhîm Efendi'nin sözlükçülük anlayışı içinde başka kaynaklardan faydalanması ve bu kaynakların ismini metin içinde belirtmesi önemli bir özellik olarak görülmektedir. Hemen hemen her yazdığı maddede yararlandığı kaynakların isimlerini veya kaynaklardan aldığı ve şahid olarak gösterdiği beyitlerin kime ait olduklarını veya aldığı kaynakları alıntıdan hemen sonra

belirtmektedir. Müellif, birçok kaynak gördüğü ve çeşitli kaynaklardan yararlandığı için sözlüğü oluştururken atasözü, deyim, kinaye ve kelimelerle ilgili açıklamalar yaparken bunları fonetik, anlam ve gramer bakımından değerlendirirken diğer kaynaklara da göndermelerde bulunarak farklılıkları tespit etmeye çalışmıştır. Her gördüğü kaynağa göndermeler yaparak o kaynaklardaki bilgiyi mümkün oldukça vermeye çalışmıştır. Müellif, yararlandığı kaynaklara göndermelerde bulunarak özellikle imla, gramer ve fonetik hususunda farklı kaynaklarda tespit ettiği ve farklılık gösteren bilgileri de vermeyi ihmal etmemiştir. Bununla birlikte müellifin yararlandığı kaynaklardaki farklı imlalara dikkat çekmesi ise onun sözlükçülük anlayışı içinde başka bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hâlis İbrâhîm Efendi'nin maddeleri tanıklamada kelimelerin nasıl okunacağına dair bilgiler vermesi, gramer bilgisi vermesiyle birlikte sözlük içinde çok fazla gramer terimini açıklaması, deyimlerin anlamlarını açıklaması ve onların kullanım yerlerini vermesi ve onların Arapça ve Farsça karşılıklarını belirtmesi ve maddelerle ilgili şahid beyitler aktarması onun sözlükçülük anlayışını açıkça ortaya koymaktadır. Onun sözlükçülük alanında uyguladığı bu tutum onun eserini daha değerli hale getirmektedir.

Müellif sözlük içinde deyim, atasözü ve mazmun gibi madde başlarını açıklarken çoğunluğu Farsça olmak üzere Türkçe ve Arapça şiiirlerden örnekler aktarmaktadır. Kimi zaman bu beyitleri yararlandığı kaynaktan aynen aktarmakta ve bunların doğruluğunu sorgulamadan ve farklılıkları fazla önemsedenden farklı imlalarla tekrar aktarabilmektedir. Kaynaklarda yer alan beyitleri, kimi zaman madde başına örnek olması için bazen de madde içinde açıklama sırasında kelimenin başka bir anlamına işaret etmek ve kelimelerin farklı kullanımlarını göstermek için manaya uygun olarak aktardığı tespit edilmiştir.

Mecma'u'l-Emsâl, bitki, hayvan, nesne isimleri, çeşitli mesleklerde kullanılan alet isimleri ve terimler, yemek, kıyafet ve yer isimleri, adet, gelenek, görenek, inançlar ve kültür gibi çeşitli alanlarda etnografik malzemeleri bulundurması açısından zengin ve geniş bir söz varlığına sahiptir. Bu özellik sözlüğe ansiklopedik bir değer de katmaktadır. Eserin söz varlığını zenginleştiren unsurlardan birisi kuşkusuz müellifin eserini oldukça geniş bir derlemeye dayandırmış olmasıdır.

Kaynakça

- Bağdatlı İsmail Paşa (1947). *Keşf-El-Zunûn Zeyli İzâh al-Maknûn fî al-Zayli 'Alâ Kaşf al-Zunûn 'An Asâmî al-Kutubi va'l-Funûn* (Bilge, Kilisli Rıfat, Tsh.). (Cilt 2). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bursalı Mehmed Tâhir (2000). *Osmanlı Müellifleri I-II-III*. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Ebu'l-Abbas Ahmed (1970). *Vefayâtu'l-A'yân* (Cilt 3). Beyrut: İslamkutub.
- el-'Ubeydî, Muhammed b. 'Abdu'r-Rahmân b. 'Abdu'l-Mecîd (2001). *et-Tezkiretu's-Sa'diyye fî-Eş'âri'l-'Arebîyye* (el-Cubûrî, A., Haz.). Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- el-Hâşimî, es-Seyyid Aḥmed b. İbrâhîm b. Muştafâ (1990). *es-Sihru'l-Halâl fî'l-Hikem ve'l-Emsâl*. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Elfekî, U. (2010). *el-Mefâtiḥu Zehebiyyetu li'l-Mu'âmelâti'l-Misâliyyeti*. Kahire: Mektebu'l-Anjilulî'l-Mısriyye.
- Erdem, S. (1994). *Râmiz ve Âdâb-ı Zırafâ'sı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- _____, (2004). Hâliş. *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 371). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- eş-Şâfi'î, 'Abdullâh Muhammed b. İdrîs (2015). *Dîvânü's-Şâfi'î* (Ḥafâci, M., Haz.). Kahire: Mektebetu'l-Külliyâti'l-Ezhariyye.
- Hâfiz, Şemseddin Muhammed (1962). *Dîvân-ı Hâfiz* (Raẓî, H., Haz.). Tahran: İntişârât-ı Kâve.
- Hâlis İbrâhîm-i Pozorofçevî (1764). *Mecma'u'l-Emsâl*. İstanbul Üniversitesi NadirEserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Rıza Paşa Koleksiyonu. 1641, 442 vr.
- _____, İbrâhîm-i Ungurûsî (1766). *Hediyetü's-Şu'urâ*. İzmir Millî Kütüphanesi 1601, 83 vr.
- _____, (1776). *Mecma'u'l-Emsâl*. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Emanet Hazinesi Kitaplığı, 2027, 278 vr.
- _____, (1769). *Mecma'u'l-Emsâl*. Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 3021, 334 vr.
- _____, İbrâhîm el-Ungurûsî (1771) *Mecma'u'l-Emsâl*. Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi 5550, 409 vr.

- _____, (1775). *Mecma 'u'l-Emsâl*. Süleymaniye Yazma EserKütüphanesi Esad Efendi 3208, 420 vr.
- _____, (1780). *Mecma 'u'l-Emsâl*. Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, Emanet Hazinesi Kitaplığı, 2028, 423 vr.
- _____, (1794). *Mecma 'u'l-Emsâl*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,3323, 403 vr.
- _____, (1891). *Mecma 'u'l-Emsâl*. Ragıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 341 vr.
- İpekten, H., İsen, M., Toparlı, R., Okçu, N., & Karabey, T. (1988). *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İsma'îl Hakkı Bursevî (1971). *Rûhu'l-Beyân fî-Tefsiri'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Karataş, M. & Kaya, S. & Baş, Y. (2008). *İdrîs-i Bitlisî Heşt Behîst* (Cilt 1). Ankara: Betav Yayınları.
- Kâtibî-yi Turşîzî, Muhammed b. 'Abdullâh (1785). *Dîvân-ı Kâtibî-yi Turşîzî*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, F1552, 424 vr.
- Kavruk, H. (2001). *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Kesik, B. (2014). Hâlis, İbrahim Efendi. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (Cilt 4, 51). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kılıç, M. (2019). *Edirneli Derviş Hasan Hüsâmî'nin Tuhfetü'l-Emsâl'i (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kurnaz, C. & Tatcı, M. (2001). *Tuhfe-yi Nâilî, Divân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri* (Cilt 1). Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Mehmed b. Mustafa b. Lütfullâh (1720). *Luğat-i Deşîşe*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 5779, 393 vr.
- Mehmed Süreyya (1996). *Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmanî* (Cilt 2) (Akbayar, N., Haz.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mîrek Muhammed-i Taşkendî (1611). *Nevâdiru'l-Emsâl*. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Rıza Paşa Koleksiyonu 1893, 89 vr.
- Ni'metu'llâh Ahmed (2015). *Lüğat-i Ni'metu'llâh* (İnce, A., Haz.) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Öz, Y. (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler* (1. Baskı). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Suyûfî, Celâleddîn ‘Abdurrahman (1927). *Naẓmu’l-‘İkÿân fî A’yâni’l-A’yân* (Hitti, Philip, Haz.). Beyrut: el-Mektebetu’l-‘İlmiyye.
- Şemseddîn Sami (1889). *Kâmusu’l-A’lâm* (Cilt 1-6). İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şu’ûrî, Hasan bin ‘Abdullah el-Halebî (1743). *Lisânu’l-‘Acem-Ferheng-i Şu’ûrî* (Cilt 1-2). Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 4108-4109, 918 vr.
- _____, (2019). *Ferheng-i Şu’ûrî* (Yılmaz, O., Haz.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Tukin, C. (1964). Pasarofça. *İslam Ansiklopedisi. İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati* (Cilt 9, s. 516-522). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Tülücü, S. (2006). Nâşî el-Asgar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 32, s. 432). İstanbul.
- Zebîdî, Muhammed Murtaẓâ (1927). *Tâcu’l-‘Arûs min-Cevâhiri’l-Kâmûs* (Cilt 22). Dâru’l-Hidâye.

- ¹ Eser üzerine 2017 yılında Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Erem Yıldız tarafından “Mîrek Muhammed Nakşbendî Taşkendi’nin *Nevâdirü’l-Emsâl* Adlı Eseri” isimli bir yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır.
- ² Eser üzerine 2019 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde Muzaffer Kılıç tarafından “Edirneli Derviş Hasan Hüsâmî’nin *Tuhfetü’l-Emsâl*’i” isimli bir doktora tez çalışması yapılmıştır.
- ³ Bu eser dört cilt halinde Ozan Yılmaz tarafından hazırlanmış ve “*Şu’ûrî Hasan Efendi, Lisânu’l-Acem-Ferheng-i Şu’ûrî*” ismiyle Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından 2019 yılında basılmıştır.
- ⁴ *Mecma’u’l-Emsâl*’in (1182/1803) Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesinde bulunan nüshasında müstensih Lütfu’llâh İbnü’l-Hâc Muhammed Hürremî nüshanın (334b)’de bulunan ferağ kaydında müellifin ismini Mevlânâ Hâlis İbrâhîm olarak kaydetmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, (2000) onun doğduğu yere istinaden eserinde müellifin adını Hâlis İbrâhîm Efendi Pasarofçavî (s. 296) olarak belirtmiştir. Başka bir kaynakta İbrâhîm Hâlis olarak da zikredilmektedir (Paşa, 1947, s. 432). Bunun dışında kimi kaynaklarda Hâlis İbrâhîm Efendi (Kurnaz & Tatcı, 2001, s. 1007) (Akbayar, 1996, s. 589) (Kesik, 2014, s. 51) olarak anıldığı gibi İbrahim Efendi (Erdem, 2004, s. 371) olarak da zikredilmiştir. *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü* adlı eserde ise müellifin adı İbrahim (İpekten, Esen, Toparlı, Okçu & Karabey, 1988, s. 178) olarak kaydedilmiştir.

- ⁵ *Kâmûsu'l-A'lâm*'da ve *İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*'nde bu bölge hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: “*Tarih boyunca Pasarofça, Požarevac, Pazaroviç ve Batı dillerinde Passarowitz, Poscharevatz gibi değişik adlarla anılan Pojarofça; Yugoslavya'da Tuna Banat'ında küçük bir ticaret şehridir ve aynı adı taşıyan mahallenin de idare merkezidir. Morava ile Mlava suları arasında bulunan ovada Semendre'nin 24 km. doğusunda ve Tuna limanı Dubravica'nın sadece 16 km. uzağında yer almaktadır*” (Şemseddin Sâmî, 1889, s. 1467) (Tukin, 1964, s. 516-524).
- ⁶ Hâlis, İbrâhîm el-Ungurusî, *Hediyyetü's-Şu'arâ*. İzmir Millî Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları. Demirbaş no: 1601, 83 vr.
- ⁷ Zâl-ı zer, pehlivana; “Delil istiyorsan kılıcıma bak.” dedi.
- ⁸ Düşmanın vücudu zırhın kopmuş telleri gibi olduğu halde, gam yatağında inleyerek yatar. Üzüm salkımının kopup dağılması gibi, senin düşmanın da sıkıntı evinde tepe taklak oldu.
- ⁹ Kadehindeki üzüm kanı bir an bile eksik olmasın. Felek döndüğü müddetçe bu mavi kadehte üzüm kanı olsun.
- ¹⁰ İçinde şarap olan her toprak kap, bizim katımızda padişah tacından daha değerlidir.
- ¹¹ Bu mısra *Divân-ı Kâtibî*'de şöyledir: بهر عزل عامل منصوب و نصب ناميه (Kâtibi-yi Turşizî, 1785: yp.42b).
- ¹² Mansur yardımcısını azlederek gücünü artırmak için saltanat bahçesinden al-tamga sahibi oldu.
- ¹³ Şehrin dervişine bak ki şüphe lokması yiyor, bulduğunu yiyen o hayvanın tasması uzun olur.
- ¹⁴ Zaman anasının sütünün bana zararı dokundu, faydası değil. Şimdi o zarar defetmek için istifra ediyorum.
- ¹⁵ Burada beytin *Divân*'daki şekli esas alınarak tamiri yapılmış ve ona göre çevirisi yapılmıştır:
گوی خوبی بردی از خوبان خلق شاد باش جام کیخسرو طلب کافر اسباب انداختی
(Hâfız-ı Şîrâzî, 1962, s. 205)
Halluh'un güzellerinden güzellik topunu aldım, sevin, Keyhüsrev'in kadehini talep eyle ki ki Efrâsyâb'ı helak eyledin.
- ¹⁶ Ey Hafız! Bizim ahımızın oku felekten geçer. Ey dostlar! Elbette benim canım ve sizlerin canıdır.
- ¹⁷ Eğer sevgilinin köpekleri bana yoldaş olurlarsa, arşın ayağından melekler bana diz çökerler.
- ¹⁸ Dilin mücevher satan kılıcı karardı, imanın çokluğundan el-aman getirdi.
- ¹⁹ Ey dostlar! Eyvah ki benim gibi bir saf gönüllüyü bahane arayıcı güzeller boş yere öldürdüler.
- ²⁰ Söz konusu şerh üzerine Yusuf Öz tarafından 2014 yılında *Nüşa* dergisinde yayımlanan “**Hakîm Şifayî, Bir Hicviyesi ve Kâmi'nin Türkçe Şerhi**” isimli bir makale çalışması vardır.
- ²¹ Zamanın başına topraklar ki şüphesiz zaman incitme zamanıdır, adalet zamanı değil! Arkadaşlarının tamamı muvafık ve sadık değildir.
- ²² Bıçak yarası onulur, ancak dil yarası onulmaz.
- ²³ Heves ettiğim şeyi aracsız izlerim, yolumu kaybedip delâlete düşerim, beni bitkin ve boğulurken görmenin sebebi, aşk ateşini bir yakıp bir söndürmendir.

- ²⁴ Söylenilenin yapılandan üstün oluşu bayağılıktır ve o kimse söyler ve amel etmez, yapılanın söylenilenden üstün oluşu üstünlüktür ve o kimse yapar ve söylemez.
- ²⁵ Ben zehirlendim yanımda ne panzehirim var ne de efsun yapacak kişi var, ey sâki, kadehi döndür ve bana da getir!
- ²⁶ Bazı zamanlar dolunay ışığı keten bir kıyafetin üzerine düşer ve sen o kıyafeti eskittiğini görürsün, peki onun her doğuşunda dolunay ışığının o örtüyü de eskiteceğini nasıl inkâr edersin!
- ²⁷ Ay'ın üzerindeki gömleğin eskiyişine şaşmayın.
- ²⁸ Ey aldanmış! Hangi şey seni dünyanın tehlikesine attı? Keşke karınca kanatlanmasaydı.
- ²⁹ Ben eğer padişahları suçlarsam, muhakkak ki kalemimle suya yazı yazarım (şaşılması bir iş yapmış olurum)
- ³⁰ Benu Nubaht insanlara yıldızlardan bahset, sonsuz ilimlerinden, öyleki gökyüzünü görükleri için onlara zorlukların asaletindeki parlaklık denildi. Onlar, isteyeni yalnızca bu sebeplerden dolayı ulaşamayacağı bir miktardır.
- ³¹ Ey Nubaht! Ne ben sizi küçük düşürdüm ne de sizden sonra değiştim. Eğer yıldızların ilmi sizde olsaydı, gerçekten yalnızca intihal yapmış olurduz.
- ³² Her nehrin akacak bir suyu vardır, bir gün su ona geri gelir.
- ³³ Her kim ölümlerin sebebinden korkuyorsa, ondan kaçmak için gökyüzündeki Sullem yıldızına çıksa yine ona faydası olmaz.
- ³⁴ İyi günlerin gelip geçeceği gibi sefalet günleri de gelir geçer.
- ³⁵ Hayatım boyunca bir köpek yavrusu besledim, büyüyünce bacağıma ısırıldı.
- ³⁶ Bir kişinin düşmanının ölümünden sonra bir günlük hayat ona ganimet gibi gelir.
- ³⁷ Bilgiyle büyüün onu atmayın, cehalete meyletmek boş bir uğraştır.
- ³⁸ Biz görünmezlerin içinde olan özüz, aktarılmadık, en yüksek zirvelere aitiz.
- ³⁹ Verilen bütün baklaları ye de bağını sorma.
- ⁴⁰ Kulakların çınladıysa beni hatırlamanı diledim, kavuşmayı umdum ya da gözlerim kamaştı.
- ⁴¹ Muhakkak ki iyi gözle bakmak bütün ayıpları örter, ancak kötü bakış iyiyi de kötüyü de ortaya çıkarır.
- ⁴² Zamanın anasının sütünden zarar geldi fayda değil, şimdi siyah sakal arasında beyaz ayıklayarak o zararı defetmeye çalışıyorum.